

Jaargang 50 • bulletin nr. 131 • augustus 2019

ISSN 0166-0551 nr. 131

Latijnse

Liturgie

Latijnse Missen

In deze lijst zijn (tenzij anders vermeld) H. Missen opgenomen waarin de Romeinse liturgie geheel in het Latijn wordt gevierd, zowel volgens de gewone (het Missaal van 1970) als de buitengewone (het Missaal van 1962) vorm van de Romeinse ritus, eventueel met de lezingen en/of de voorbeden in het Nederlands.

Amsterdam:

De Krijtberg (H. Franciscus Xaverius), Singel 446, Iedere zondag: 11.00 uur gezongen H. Mis (1970).

De Papegaai (H.H. Petrus en Paulus), Kalverstraat 58, Iedere zondag: 10.30 en 12.15 uur, iedere eerste vrijdag: 10.30 uur en hoogfeesten gezongen H. Missen (1970).

H. Agnes, Amstelveenseweg 161, Iedere zondag: 11.00 uur gezongen H. Mis (1962), Dinsdag t/m zaterdag: 11.00 uur gelezen H. Mis (1962).

Obrechtkerk (O.L.V. v/d Allerheiligste *Rozenkrans*), Jacob Obrechtstraat 30, Elke zondag: 11.00 uur H. Mis (1970).

Onze Lieve Vrouwekerk, Keizersgracht 220, Gemiddeld 1x per maand: 11.15 uur gezongen H. Mis (1970). Overige zondagen: B-mis.

Verrijzeniskerk (H. *Marcusparochie*), Louis Bouwmeesterstraat 76, Iedere derde zondag van de maand: 10.00 uur gezongen H. Mis (1970).

Assendelft: *H. Odulphus*, Dorpsstraat 570, Iedere maandag: 10.00 uur gelezen H. Mis (1962).

Beek (Limburg): *H. Martinus*, Burg. Janssenstraat 9, Iedere zondag: 10.00 uur gezongen H. Mis (1970).

Bierbeek (België):

Kapel van het H. Aanschijn, Oude Geldenaaksebaan 2, Iedere zondag: 10.00 uur H. Mis met kort lof (1962).

's-Gravenhage: *St. Jacobus de Meerdere*, Parkstraat 65-A, Iedere zondag: 10.15 uur gezongen H. Mis (1970), (Doorgaans) elke 2e zaterdag van de maand: 10.30 uur H. Mis (1962).

Groningen: *St. Jozef (kathedraal)*, Radesingel 2, Elke eerste zondag van de maand: 9.00 uur gezongen H. Mis (1970), elke tweede en laatste zondag van de maand: 17.00 uur H. Mis (1970).

Haarlem: *St. Josephkerk*, Jansstraat 43, Iedere zondag: 10.45 uur gezongen H. Mis (1970).

Helmond: *Sint Jozefkerk*, Tolpost 1, Iedere donderdag: 19.00 uur H. Mis (1962).

Hengelo (Ov):

Basiliek van de H. Lambertus, Enschedesestraat 1, Iedere 14 dagen op zondag: 9.30 uur gezongen H. Mis (1970).

's-Hertogenbosch: *Sint Janscentrum*, Papenhulst 4, Iedere eerste vrijdag: 7.30 uur gelezen H. Mis (1970).

Hilversum: *St. Vitus*, Emmastraat 6, Iedere tweede zondag van de maand: 11.00 uur gezongen H. Mis (1970). Eveneens op Paaszondag, Hemelvaart en Pinksterzondag.

Hintham: *St. Annakerk*, Hintham 43, Iedere zondag: 13.30 uur H. Mis (1962).

Leiden: *H. Lodewijkkerk*, Steenschuur 19, Iedere zondag: 10.00 uur gezongen H. Mis (1970), Iedere dinsdag: 19.00 uur gezongen H. Mis (1962).

Limbricht: *H. Salvius*, Pastoor Janssenstraat 16, Iedere vrijdag: 19.00 uur gelezen H. Mis (1962).

Maastricht:

Basiliek van Onze Lieve Vrouw Sterre der Zee, O.L. Vrouweplein 7, Iedere zondag: 10.00 uur gezongen H. Mis (1970).

Basiliek van de H. Servatius, Keizer Karelplein 6, Elke 1e vrijdag van de maand: 9.00 uur gezongen H. Mis (1970).

Meerssen: *Basiliek van het H. Sacrament (H. Bartholomeus)*, Markt 17A, Iedere zondag: 11.00 uur gezongen H. Mis (1970).

Munstergeleen: *St. Pancratius kerk*, Kerkstraat, Elke vrijdag: 8.30 uur gelezen H. Mis (1962).

Niel-bij-As (België): *Sint-Michaëlskapel*, Caelenbergstraat 40, Iedere zondag: 10.00 uur gezongen H. Mis (1962).

Nieuwegein: *H. Barbarakerk* (zijaltaar), Koninginnenlaan 1, Iedere maan-, dins-, donder-, vrij- en zaterdag: 7.30 uur gelezen H. Mis (1962). (Kerk open: 7.15 uur.)

Oosterbeek: *Kapel van het St. Jozefhuis*, Johannahoeve 4, Elke 2e en laatste zondag van de maand en op Palmzondag, Eerste Paasdag, Hemelvaartsdag, Pinksteren en Eerste Kerstdag: 11.30 uur gezongen H. Mis (1970). Zie ook: www.latijnsemis.nl.

Overijse (België): *Het Oude Klooster Maleizen*, Terhulpensteeweg 708, 3090 Overijse, Iedere zondag: 18.00 uur gezongen H. Mis (1962).

Rijswijk: *H. Bonifatiuskerk*, Van Vredenburgweg 69, Elke 2 weken: 11.00 uur H. Mis (1970).

Schiedam: *Basiliek van de heilige Liduina en Onze Lieve Vrouw Rozenkrans*, Singel 104, Iedere zondag (behalve de laatste zondag van de maand): 9.30 uur gezongen H. Mis (1970).

Stein (Limburg): *Kapel van het Bitter Lijden*, Vaart 1, www.kapelstein.nl. Iedere zondag: 8.30 uur gelezen H. Mis (1962).

Tilburg: *H. Margarita Maria Alacoque*, Ringbaan West 300, Elke dinsdag: 7.30 uur H. Mis (1962).

Utrecht: *Sint Catharinakathedraal (Vredeskapel)*, Lange Nieuwstraat 36, Elke eerste donderdag: 19.00 uur H. Mis (1962).

Vaals: *Abdij St. Benedictusberg*, Mamelis 39, 6295 NA Lemiers, Dagelijks: 9.30 uur gezongen H. Mis (1970).

Velp: *OLV' Visitatie Kerk*, Emmastraat 18, Elke tweede en laatste zondag van de maand: 11.30 uur (1970). Meer informatie: www.latijnsemis.nl/index.php

Vlissingen: *O.L. Vrouwe Kerk*, Singel 106, enkele keren per jaar H. Mis (1962). Tijden: zie de agenda op <http://tridentijnsvlissingen.blogspot.nl/>

Vught: *H. Hartkerk*, Loeffplein 1, Elke vrijdag: 9.30 uur H. Mis (1962).

Warfhuizen: *Khuis- en bedevaartkapel van Onze Lieve Vrouwe van de Besloten Tuin*, Baron van Asbeckweg 13, Iedere maandag t/m zaterdag: 10.00 uur H. Mis (1962), Iedere zondag: 11.00 uur H. Mis (1962). NB Op de eerste zondag van de maand is er geen H. Mis. Meer informatie: www.beslotentuin.nl/liturgie

Zwolle: *Basiliek van Onze Lieve Vrouw Tenhemelopneming*, Ossenmarkt 40, Doorgaans elke 2e zondag van de maand: 11.00 uur gezongen H. Mis (1970, B-Mis).

Radio Vaticana: Dagelijks: 7.30 uur gelezen H. Mis (1970). Zie www.radiovaticana.va voor radiofrequenties en andere luistermogelijkheden.

Ten geleide

Beste lezer,

Voor u ligt het 131ste *Bulletin* van de Vereniging van Latijnse Liturgie. Met op de voorkant Titiaans schilderij van Maria's Tenhemelopneming, die wij op 15 augustus vieren.

Op zaterdag 11 mei vond de algemene ledendag van de Vereniging plaats. Hoofdcelebrant in de Latijnse H. Mis was mgr. Smeets, bisschop van Roermond. Zijn preek vindt u op de volgende pagina.

Daarna vindt u de lezing over H. Ambrosius van Milaan als auteur van vele christelijke hymnen. De Vlaamse classicus en dichter Patrick Lateur hield deze lezing op de ledendag. Ambrosius staat vooral bekend als leermeester van H. Augustinus en als voorname Kerkprins. Deze bisschop van Milaan was echter ook poëtisch en muzikaal begaafd. Lateur heeft voor ons de hymne *Deus creator omnium* vertaald, met prachtige strofes als: "Als het diepduister van de nacht / de dag met zwartigheid omsluit, / kent ons geloof het donker niet, / de nacht licht door geloof weer op."

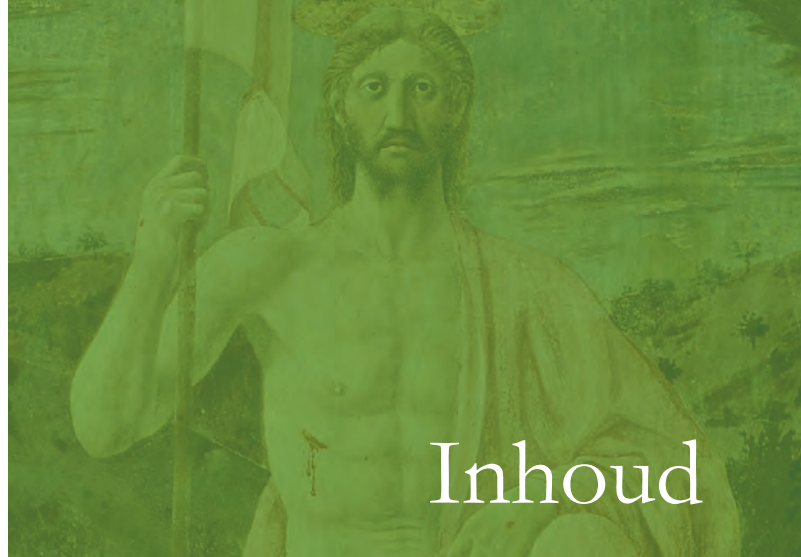
Verder besteedt redacteur Karel Wiecherink in dit Bulletin aandacht aan de gedachten van Benedictus XVI over de liturgie. Na bijna tweeduizend jaar zijn wij gewoon de katholieke liturgie als vrucht van een lange geschiedenis te zien. Benedictus XVI benadert de katholieke liturgie juist vanuit de Oudtestamentische 'voorgeschiedenis'. Dat biedt interessante inzichten.

Redacteur Hans van Heijningen interviewt Arnoud Heerings, musicoloog en dirigent, over zijn band met het gregoriaans. Heerings benadrukt de positieve rol van de Vereniging in het levend houden van de Latijnse liturgie.

Aan het einde van het Bulletin kondigen we zoals gewoonlijk evenementen aan. Wij willen bijzondere aandacht vestigen op de Dag van de Latijnse Liturgie op zaterdag 14 september. Dan is er naast Latijnse liturgie een lezing over de bijzondere liturgie van de kartuizers.

Tot slot melden wij dat mevr. Mary Muller en mevr. Caroline Wenting zijn teruggetreden als eindredactrice respectievelijk vormgeefster. Hun taken zijn overgedragen aan het nieuwe commissielid Rutger Schimmel. Als Bulletincommissie danken wij de dames hartelijk voor hun jarenlange bijdragen aan het tijdschrift en wensen hun alle goeds toe.

De Bulletincommissie

Inhoud

Ten geleide 01

Homilie 02

Ambrosius van Milaan 04

Gedicht 15

Interview met Arnoud Heerings 16

Sacramenteel handelen als herbronning 18

Gregoriaans festival 2019 24

Benedictus XVI over liturgie 26

Verenigingsnieuws 31

Adressen 32

De Vereniging voor Latijnse Liturgie hield op zaterdag 11 mei in Roermond haar algemene ledendag. De dag begon om 11.00 uur met een Latijnse H. Mis (gewone vorm) in de Munsterkerk. Hoofdcelebrant was mgr. drs. H.M.G. Smeets, bisschop van Roermond.

Aansluitend waren er lunch en voordracht. Dr. Patrick Lateur, vertaler en dichter, sprak over 'Ambrosius van Milaan, vader van de christelijke hymnen.' De tekst vindt u op pagina 4 van dit bulletin. Na de lezing vond de algemene ledenvergadering plaats. Er werd om 16.00 uur afgesloten met de vespers in de Munsterkerk.

Preek

Deze derde week van Pasen wordt in het evangelie gelezen uit de zogenaamde 'broodrede' van Johannes.

Wie de evangelielezingen van deze maandag tot vrijdag achter elkaar zou leggen, zou van Jezus' populariteit een aardige statistiek kunnen maken. En met die aanhang gaat het niet goed. Een week geleden was er de wonderbare broodvermenigvuldiging: duizenden kwamen luisteren, duizenden kregen te eten, maar vanaf dat moment gaat het bergaf.

Het lijkt wel de Kerk van onze tijd. Van de Kerk van 50 jaar geleden is niet veel meer over. Zoveel mensen haken af: toen in het evangelie en nu in onze tijd, dat Jezus vraagt aan de leerlingen: en jullie, willen jullie ook soms weggaan? Wat heeft Jezus nou toch gezegd dat hij al die mensen zo snel van zich af lijkt te stoten?

Het ging alleen maar over brood: vanaf het moment van de broodvermenigvuldiging gaat Jezus steeds duidelijker spreken over het gegeven dat Hijzelf het levende brood is. Ja, Hij zegt zelfs: Ik ben het brood des levens; Mijn vlees is echt voedsel en Mijn bloed is echte drank.

En dat werd een groot aantal mensen te gortig. En daar hoeven we ons niet over te verbazen. Wij kunnen gemakkelijk zeggen: daar bedoelde hij natuurlijk de eucharistie mee; Lichaam van Christus, Bloed van Christus: Mijn vlees is echt voedsel, Mijn bloed is echte

drank. Maar dat is praten met de steun van 2000 jaar kerk in de rug.

Wij verstaan die woorden vanuit ons geloof in het onbegrijpelijke geschenk van de eucharistie.

Maar die leerlingen wisten nog van niks: ze wisten nog niet dat die grote leider waar ze graag naar luisterden, zou moeten sterven, laat staan dat ze iets konden vermoeden over zijn opstaan uit de dood. En al helemaal niets over de betekenis van de eucharistie.

Geen wonder dat ze zich stoorden aan die onbegrijpelijke woorden van Jezus: Mijn vlees is echt voedsel, Mijn bloed is echte drank. Ten gevolge van die woorden daalt de populariteit praktisch tot nul. Iemand

die zulke vreemde, ja akelige dingen zegt, daar willen ze niet bij horen. Toen niet en nu niet.

Die twaalf apostelen, de laatsten die blijven, zullen zijn woorden ook niet begrepen hebben. Want ook zij wisten nog niet wat Jezus allemaal boven het hoofd hing. En ondanks onbegrip en onwetendheid durft Jezus hun te vragen: En jullie, willen jullie soms ook weggaan?

Een duidelijke, confronterende vraag. Een vraag waar ze niet omheen kunnen. Een vraag waar ook wij, als gelovigen die hier samenkomen om eucharistie te vieren, niet omheen kunnen. En Petrus geeft het antwoord: Heer naar wie zouden we gaan, Uw woorden zijn woorden van eeuwig leven.

Petrus zegt niet: wij snappen het allemaal, dus op ons kunt U rekenen. Hij zegt: we zouden niet weten naar wie we anders zouden moeten gaan. Uw woorden zijn woorden van eeuwig leven.

Zijn woorden hadden hen al zo geraakt dat ze niet meer van hem los wilden, ook al begrepen ze niet alles. Ergens in het diepst van hun hart had Jezus hen geraakt en ook zonder dat ze alles begrepen, wisten ze uit het diepst van hun hart: bij Hem is te vinden wat we zoeken.

Ook wij begrijpen niet alles wat er in ons leven gebeurt, ook wij vragen ons wel eens af waarom sommige dingen in ons leven zo liepen en niet anders.

Maar tegelijkertijd vinden we bij hem ons houvast en weten we: ook al begrijpen we niet alles, Hij begrijpt ons, Hij geeft ons wat we nodig hebben: woorden om het leven aan te kunnen, woorden van eeuwig leven.

Daarom haken de twaalf niet af: niet omdat ze alles begrijpen, maar omdat ze genoeg verstaan hebben en vooral weten dat God hen verstaat.

Ook wij verstaan niet alle woorden van Jezus ten volle, maar we geloven dat ze waar zijn. En voor zover we nog niet verstaan wat zijn woorden betekenen, wat de betekenis is van de dingen die in ons leven gebeuren, vertrouwen we dat die antwoorden ooit komen, dat we ooit zullen verstaan zoals we zijn verstaan.

Ondanks onbegrip mogen we geloven dat Hij onze houvast is en woorden van eeuwig leven spreekt.

“Ondanks onbegrip mogen we geloven dat Hij onze houvast is en woorden van eeuwig leven spreekt.”

Ambrosius van Milaan, vader van de christelijke hymnen

Lezing tijdens de ledendag van de Vereniging | Tekst: Patrick Lateur, classicus en dichter

Benedictus van Nursia schreef in de jaren dertig van de zesde eeuw op de Monte Cassino zijn beroemde *Regel* die tot vandaag de spirituele en praktische leidraad blijft voor abdijen over heel de wereld. In die *Regel* komt er naast de naam van Christus slechts één eigenaam voor, namelijk die van Ambrosius die tot viermaal toe als adjectief wordt gebruikt in de woordgroep ‘ambrosiaanse hymne’. Met zijn pragmatische aanpak ordende Benedictus onder meer de getijden binnen het leven van een abdijsamenleving. Bij de behandeling van nacht- en avondofficie en van de lauden op zon- en wekdagen heeft de Vader van Europa het over de plaats van hymnen in het koorgebed. Bij het avondofficie in kapittel 17 luidt het: “Het avondofficie beperkt zich tot vier psalmen met antifonen. Na die psalmen wordt de lezing gehouden; daarop volgen een responsorie, een ambrosiaanse hymne, het vers, de kantieken uit het evangelie en de litanie. Er wordt afgesloten met het gebed des Heren.”¹ Nog geen anderhalve eeuw na Ambrosius’ overlijden waren zijn hymnen blijkbaar zo bekend en verspreid en hadden zij hun betekenis, functie en schoonheid dermate bewezen, dat zij een plaats kregen in Benedictus’ programma.

Spreken over Ambrosius en zijn hymnen kan niet zonder de politieke, kerkhistorische en literaire context te schetsen door een beeld op te hangen van die geweldige vierde eeuw. Die eeuw is een echte transitie geweest, een ongemeen belangrijke scharnierperiode van de oud-Romeinse cultuur naar de nieuwe cultuur die het groeiende christendom op gang bracht en die eeuwenlang het gelaat van Europa zou bepalen. In die schets moet uiteraard de figuur van Ambrosius zijn plaats krijgen. Daarna wordt dieper ingegaan op zijn heel specifieke bijdrage aan de kerkelijke en de literaire traditie met zijn hymnen. In een derde beweging volgen bij wijze van voorbeeld een vertaling en een korte analyse van de hymne *Deus creator omnium*.

I – De vierde eeuw als scharniermoment

Willen we ons een beeld vormen van het Romeinse rijk in de vierde eeuw, dan kan dat aan de hand van een aantal namen van bekende keizers die ook illustratief

zijn voor de verhouding van het imperium tot het zich almaar meer organiserende christendom. In het begin van de vierde eeuw zijn er nog de christenvervolgingen door o.m. keizer Diocletianus, kort na hem verschijnt Constantijn de Grote op het toneel die aan de macht blijft tot 337. Met hem krijgt het christendom bewegingsvrijheid door het zogenaamde edict van Milaan uit 313. In wezen ging het om een ontmoeting en een alliantie van Constantijn met zijn medekeizer Licinius. Maar in de marge daarvan keerden beide heersers terug naar de tolerantie die de Romeinen steeds hebben gekend ten overstaan van alle religies. Lactantius vermeldt deze overeenkomst in zijn *De dood van de vervolgers* als volgt *De mortibus persecutorum* 48.2 – eigen vertaling): “Ik, Constantinus Augustus, en ik, Licinius Augustus, kenden een voorspoedige ontmoeting in de buurt van Milaan en wij behandelden alles wat betrekking had op het belang en de veiligheid van de staat. Onder de punten waarvan wij zagen dat ze voordelig zouden zijn voor de meerderheid van de mensen, waren wij van oordeel dat voor alles de

De spreker: classicus Patrick Lateur

Hans Memling, Musicerende engelen (1480). Koninklijk Museum voor Schone Kunsten (Antwerpen)

voorschriften moesten worden geregeld in verband met de verering van de godheid. We hebben de christenen en alle andere mensen de vrijheid geschonken om die godsdienst te beoefenen die ieder wenste, om het even welke godheid er ook in de hemel zetelt. Hij moge daarom genadig en goedgezind zijn jegens ons en allen die onder ons gezag geplaatst zijn.”

Krijgen de christenen in het begin van de vierde eeuw de vrijheid om hun godsdienst naar believen te beleven, op het einde van de vierde eeuw wordt het christendom zelfs staatsgodsdienst. Eind februari 380 klinkt het in het edict van Thessalonika van keizer Theodosius als volgt (*Codex Theodosianus, De fide catholica* 16.1.2 – eigen vertaling): “Alle volkeren [*cunctos populos* staat uitdrukkelijk vooraan] die onderworpen zijn aan ons mild en gematigd beleid, moeten – het is onze wil – die godsdienst belijden die door de goddelijke Petrus aan de Romeinen werd doorgegeven, [...] dit betekent dat wij naar het onderricht van de apostelen en de leer van het Evangelie geloven in de ene godheid van Vader, Zoon en Heilige Geest, die delen in eenzelfde heerlijkheid en in de Heilige Drie-eenheid. Wij verordenen dat zij die deze wet volgen de naam aannemen van christelijke katholieken.” In dat edict is er dus meer aan de hand dan de tegenstelling tussen het christendom en de vroegere officiële Romeinse godsdienst. Theodosius schrijft voor dat er geen plaats meer is voor interne discussie binnen de Kerk omtrent de Drie-vuldigheid. Daarmee verbiedt hij het arianisme dat in de vierde eeuw voor veel verdeeldheid zorgde binnen het christendom. Vóór hem had Gratianus, de keizer in het Westen, medio 379 reeds gesteld dat enige kritiek op de Triniteitsleer van het Concilie van Nicea verboden was. Gratianus had dat verbod uitgevaardigd onder invloed van Ambrosius. De Drie-eenheid neemt in de geschriften van de Milanese bisschop een belangrijke plaats in, ook in zijn hymnen. Zijn interventie bij keizer Gratianus zegt veel over de positie en de betrokkenheid van Ambrosius.

Men kan zonder meer stellen dat wat Theodosius schreef omtrent de ‘christelijke katholieken’ mede door Ambrosius is ingegeven.

Tussen de twee keizers Constantijn de Grote en Theodosius (begin en einde van de vierde eeuw) moet nog even de naam worden vermeld van een andere keizer die probeerde de klok terug te draaien en ijverde voor de restauratie van de oude Romeinse godsdienst: Julianus Apostata, de Afvallige, keizer van 361-363. Een man die tot de verbeelding sprak van literatoren wereldwijd, te onzent in de historische romans van Maria Rosseels en Jan van Aken. Julianus heeft de christenen niet vervolgd, maar hij paste een strategie toe die geen effect zou hebben omwille van zijn korte regeerperiode. Bij de historicus Ammianus Marcellinus, die in zijn *Res Gestae* uitvoerig en enthousiast rapporteert over Julianus, lezen wij (*Res Gestae* 22.10² - vert. Daan den Hengst): “Eén maatregel echter was flagrant in strijd met zijn mildheid en verdient het voor altijd in vergetelheid te raken, dat hij namelijk leraren in de retorica en grammatici die aanhangers waren van de christelijke religie uit het onderwijs weerde.” Dat beroepsverbod was een tactische zet van Julianus om vooraanstaande christelijke intellectuelen te beletten maatschappelijk aanzien te verwerven. Na zijn dood werd die maatregel direct afgeschaft.

Vanuit kerkhistorisch standpunt bekeken, wordt die vierde eeuw onder meer gekenmerkt door de laatste vervolgingen in het begin van de eeuw en de daaruit voortvloeiende martelarencultus, door theologische twisten waarvan het arianisme het meest de geesten verdeelde en door de grote kerkvaders uit de tweede helft van die eeuw. Grieken en Romeinen hielden helden hoog in ere, het vroegchristendom gaf aan het heroïsme een nieuwe inhoud. De nieuwe helden waren de martelaren. Beroemd is de brief die Ignatius

Ambrosius van Milaan,

vader van de christelijke hymnen

van Antiochië rond ca. 110 schreef aan de Kerk van Rome, waaruit dit citaat (*Brief aan de Kerk van Rome*, 5.3)³: “Vuur en kruis, horden van wilde dieren, sneden, verscheuring, uiteenrukking, versplintering van de botten, ontwrichting van de ledematen, vermorzeling van het hele lichaam, laat de ergste kwellingen van de duivel maar over mij komen, als ik maar tot Jezus Christus kom.” Het getuigt zowaar van een religieus fanatisme waarmee wij vandaag in een andere context kennis hebben gemaakt.

Wanneer in de vierde eeuw de vervolgingen definitief achter de rug zijn, worden de graven van de martelaren plaatsen van verering, omdat martelaren rechtstreeks bij God interveniëren en omdat het directe contact met hun relikwieën mensen troost en sterkt in hun geloof. Die concrete beleving van het volksgeloof werd gestimuleerd door paus Damasus in Rome en door Ambrosius in Milaan. Opmerkelijk is het feit dat Ambrosius ook zelf martelaren ontdekt. In een brief aan zijn zuster Marcellina vertelt hij hoe hij in 386 de martelaren

Gervasius en Protasius vond en hun lichamen liet overbrengen naar zijn basiliek, de Sant’ Ambrogio, waar hij vandaag zelf nog steeds begraven ligt tussen die twee martelaren (*Brief 22.2*)⁴: “Wij vonden twee mannen van verwonderlijke grootte, zoals de in oude tijd ze placht voort te brengen. Alle beenderen waren ongeschonden en er was zeer veel bloed. Heel die twee dagen stroomde het volk in menigte toe. [...] De volgende dag hebben we het gebeente overgebracht naar de basiliek, die men de Ambrosiaanse noemt. Gedurende de overbrenging werd een blinde genezen.” In zijn hymnen zal Ambrosius Protasius en Gervasius, maar ook vele andere martelaren gedenken.

Die *translatio* van twee lokale martelaren vond plaats in 386 in volle strijd tegen de ariaanse keizerin-moeder Justina. Het vroegchristendom kende al vroeg groepen die zich op een of andere manier van de mainstream

afkeerden en eigen accenten legden om religieuze of politieke redenen. De grootste uitdaging ging uit van het arianisme dat in Alexandrië ontstond en wellicht het diepst ingreep in het politiek-maatschappelijk leven in de kerk van het Oosten maar ook in die van het Westen. Centraal stond de discussie omtrent de Drie-eenheid: zowel Jezus als de Heilige Geest worden door Arius en zijn volgelingen gezien als scheppingen van God. Voor de orthodoxie is Jezus God en mens, voor de arianen is Hij alleen godgelijkend. Het Concilie van Nicea poneerde in 325 dat de Zoon van dezelfde

substantie was als de Vader, in 381 bevestigde het Concilie van Constantinopel dat van Nicea en legde ook nadruk op de Geest: Vader-Zoon-Geest vormen een Drie-eenheid. In het Westen waren het vooral Hilarius van Poitiers en een generatie later Ambrosius van Milaan die de confrontatie met de arianen aangingen. Vandaag kunnen we ons moeilijk een idee vormen van de diepe passies die de discussies opriepen. Afhankelijk van de gezindheid van de regerende keizer alterneerde de invloed van de twee partijen. Zelfs toen het arianisme op dogmatisch vlak

verslagen was, waren er in Milaan hevige botsingen toen de keizerin-moeder Justina met haar ariaanse aanhang haar zoon Valentinianus II naar de keizerlijke residentie volgde en er een kerk opeiste voor de ariaanse bisschop Auxentius. Ambrosius profileerde zich als een verbeterde opponent en fulmineerde van op de kansel. Zoals die zondag wanneer de evangelielesing toevallig over de tempelreiniging ging (*Contra Auxentium 23*)⁵: “De Heer Jezus sloot weinigen buiten zijn tempel, maar Auxentius laat er niemand in. Jezus joeg ze uit zijn tempel met een zweep, Auxentius met het zwaard. Jezus met de zweep, Auxentius met de bijl. De goede Heer verdrijft de heiligschenners met de zweep, de slechtaard vervolgt de vromen met het zwaard.”

Een derde facet van de vierde-eeuwse kerk vormen de kerkvaders, alle geboren tussen 330-350. Een paar namen: Athanasius van Alexandrië, Basilius van

Caesarea, Gregorius van Nazianze, Gregorius van Nyssa, Johannes Chrysostomus, Hieronymus, Hilarius van Poitiers, Ambrosius van Milaan. Deze reeks mag worden aangevuld met Augustinus die in 354 werd geboren. Op deze laatste na behoren al die namen tot de elite van de Romeinse maatschappij. Ambrosius, geboren in Trier, was de zoon van de praefectus praetorius voor Gallië, het hoogste ambt binnen de burgerlijke hiërarchie. In Rome, Athene of Antiochië genoten zij allen een literaire en retorische opleiding die hen tot grote schrijvers vormde. Ambrosius' aangehaalde woorden tegen Auxentius getuigen van zijn groot redenaarstalent. Die kerkvaders stammen allen uit een gelovige familie: zowel Ambrosius als Augustinus waren zonen van een vrome vrouw. Na hun studies werden de meesten leraar, maar daarop vormt Ambrosius een uitzondering: als zoon van een ambtenaar ging hij de administratie in en werd hij consularis, d.w.z. burgerlijk gouverneur van Ligurië waarvan Milaan de hoofdstad was. Na een korte periode als leraar bekeerden die toekomstige kerkvaders zich en kenden ze eerst een ascetische periode als monnik, al dan niet in de woestijn, het nieuwe ideaal van het christelijke heldendom. Ook hierop vormde Ambrosius een grote uitzondering: hij was nog niet gedoopt toen hij plots tot bisschop van Milaan werd uitgeroepen. De meeste van de geciteerde namen werden bisschop, maar verwierven ook als schrijver, redenaar, prediker, religieuze denker en doener een grote naam. Naast Ambrosius' traktaten, sermoenen en brieven vormen zijn hymnen een heel eigen bijdrage tot die literaire cultuur van die vierde eeuw.

Naast het politieke en kerkhistorische kader is het van belang ook te wijzen op die literaire cultuur van de vierde eeuw. Bisschop Ambrosius, de dichter van hymnen, kwam niet zomaar van de Parnassus. Over de vierde eeuw wordt er misschien nog steeds te veel gedacht in termen van verval, maar door keuzes in mijn eigen vertaalpraktijk ben ik in de voorbije vijftientig jaar als vertaler af en toe in die vierde eeuw beland. Mijn allereerste vertaling in boekvorm was het anonieme *Pervigilium Veneris*, vermoedelijk van de hand van een Siciliaanse dichteres, maar in elk geval een authentieke lyrische stem, een late roos in het herfstlandschap van de oud-Romeinse poëzie.⁶ Een andere poëtische stem is die van de eerste Franse dichter, afkomstig uit Bordeaux: Ausonius leefde en werkte aan het keizerlijk hof in Trier, kwam er onder de indruk van de Moezel en schreef er zijn *Mosella*, *Lied van de Moezel*.⁷ Ausonius was geen 'heidens' auteur meer, er steken christelijke verzen in zijn oeuvre, maar ik noem hem graag een sociologisch christen.

En er is ook nog die andere Fransman uit de school van Bordeaux, de jurist en prozaïst Sulpicius Severus, die nog voor de dood van Martinus van Tours de *Vita Martini* schreef, die voorbeeld zou worden voor alle

Ambrosius in een mozaïek in de Sint-Ambrosiuskerk van Milaan; mogelijkertwijze nog tijdens zijn leven ontstaan.

latere heiligenlevens.⁸ Die verscheidenheid in de literaire stemmen lijkt op haar beurt een weerspiegeling te zijn van de grote overgang van oud-Romeinse cultuur naar het nieuwe klimaat onder het jonge christendom. Ambrosius' hymnen waarin verzen en beelden van Vergilius en Horatius verder leven, versterken alleen maar die indruk.

II – Ambrosius, bisschop en dichter

We weten inmiddels dat Ambrosius geboren werd in Trier – dat moet rond 333-334 zijn geweest – als zoon van de hoogste burgerlijke ambtenaar in het westen, dat hij zijn retorische en juridische opleiding in Rome genoot en nadien o.m. als consularis van de

Ambrosius van Milaan, vader van de christelijke hymnen

provincie Aemilia Liguria in Milaan verbleef. Toen in 374 de bisschop van Milaan overleed, werd Ambrosius als consularis erbij geroepen om de orde te herstellen en op een vreemde manier werd hij – ongedoopte catechumeen – zelf tot bisschop uitgeroepen, kort daarop gedoopt en gewijd. Dat ambt zou hij bijna een kwarteeuw uitoefenen tot zijn dood in 397.

Het altaar van de Victoria en Theodosius' boete

Uit zijn leven verdienen nog twee feiten te worden gereveleerd die Ambrosius tekenen als een begeesterd en geëngageerd bisschop van Milaan, die bijzonder veel invloed uitoefende op de keizer, of het nu Valentinianus II betrof of Theodosius I. Een symbooldossier in de verhouding tussen de oude Romeinse cultuur en het groeiende christendom was de strijd om het altaar en het beeld van Victoria, de godin van de overwinning. Het beeld stond al sinds de dagen van keizer Augustus in het senaatsgebouw in Rome, maar werd door keizer Gratianus in 382 weggenomen. Er kwam protest vanuit heidense kringen bij monde van Symmachus, stadhouder van Rome en beroemd redenaar, de verpersoonlijking van de oude Romeinse waarden. En, nota bene, neef van Ambrosius langs moederszijde! Het protest werd afgewezen.

Maar het jaar daarop stierf Gratianus onverwacht en toen zijn piepjonge opvolger Valentinianus II aantrad, hernieuwden de senatoren hun eis. Voor bisschop Ambrosius was dat het moment om zijn stem te verheffen tegen de oude cultuur in een brief aan de keizer (*Brief 18.31*): “Voor die godin verzoeken ze dat er een altaar opgericht moge worden in het senaatsgebouw van de stad Rome, dus ergens waar de christenen in de meerderheid zijn. Omdat ze plezier hebben in het grote getal, vieren ze overal hun offerfeesten. Het betekent niet anders dan een belediging van het geloof wanneer zij beslist op dit altaar willen offeren. Is het te verdragen dat een heiden offert en dat een christen daarbij aanwezig moet zijn? [...] Hebben ze niet genoeg aan de badhuizen, de zuilengalerijen en pleinen die vol afgodsbeelden staan? Zullen in die gemeenschappelijke vergadering niet allen dezelfde rechten hebben?” Ook deze clash van een vooraanstaande verdediger van de oude cultus met een invloedrijke representant van de nieuwe religie staat symbool voor de overgangperiode die de vierde eeuw is.

In een andere brief roept hij keizer Theodosius I op om boete te doen voor het bloedbad dat hij in 390 in de renbaan van Thessalonika had aangericht en waarbij zeventuizend slachtoffers vielen. Dit voorval wijst op de sterke positie van de bisschop: de keizer die tot dusver in Romeinse ogen aan geen wet gebonden was, moet buigen voor de goddelijke wet die de kerk hem voorhoudt. Het is merkwaardig vast te stellen dat Ambrosius zich in deze aangelegenheid uiterst discreet heeft opgesteld, want zelfs zijn secretaris Paulinus had geen weet van dit schrijven. Ambrosius maakt de keizer duidelijk dat hij zijn Mis niet mag bijwonen zolang hij geen boete heeft gedaan. “Tenslotte heb ik deze brief eigenhandig geschreven om te maken dat gij alleen hem zoudt lezen. Zowaar als God mij van al mijn moeiten moge bevrijden, het is niet door een mens noch door tussenkomst van een mens dat dit verbod mij is opgelegd, maar door een openbaring. Gekweld door zorgen leek het mij toe in de nacht waarin ik wilde vertrekken, dat ik u naar de kerk zag komen, maar ik mocht de Mis niet bedienen.” (51.14)

Antoon van Dyck, Sint-Ambrosius weigert Theodosius toegang tot de Milanese kathedraal (detail).

Augustinus en Ambrosius. Detail van het hoogaltaar in de Sint-Kilianskerk in Heilborn, Duitsland

De hymnen van Ambrosius

Ambrosius werd als ambtenaar bisschop ondanks zichzelf, hij trad heel beslist op in de ariane kwestie, verzette zich tegen Symmachus en zette keizers op hun plaats. Intussen begeesterde hij als pastor zijn christelijke gemeente in Milaan en als auteur van dogmatische en exegetische traktaten en brieven gaf hij de Kerk mede haar gelaat. Zijn kordaat optreden staat ietwat in contrast met het beeld dat we eventueel van een dichter kunnen hebben. Want dat was Ambrosius op een heel bijzonder manier. Samen met de Spanjaard Prudentius blijft hij de grootste christelijke dichter uit die eerste eeuwen en met zijn naam blijft het genre van de christelijke hymne verbonden. Maar ook daarin was hij een man van zijn tijd, dit wil zeggen: geschoold in de Griekse en Latijnse letteren.

Antieke hymnen

Lofzangen ter ere van goden of helden hebben een lange traditie in de antieke cultuur. De *Homerische hymnen* voor Olympische en andere goden werden gecomponeerd tussen de zevende en de vierde eeuw v.Chr. In de eerste helft van de vijfde eeuw v.Chr. schreef Pindaros zijn *Zegezangen*⁹ voor sporthelden in de spelen van Olympia, Delphi, Korinthe en Nemea. Ook sommige koorliederen uit de Griekse tragedies behoren tot dit genre. En in Rome zongen de akkerbroeders het *Carmen arvale* en schreef Horatius het *Carmen saeculare* voor Augustus' eeuwfeesten van 17 v.Chr. Sporen van een christelijke traditie van hymnen zijn al te vinden bij Paulus, die de Kolossenzen aanspoort (Kol 3.16): "Zing voor God met een dankbaar hart psalmen, hymnen en geestelijke liederen." Van die gezangen getuigt Plinius Minor, die als gouverneur van Bithynië in een brief aan keizer Trajanus over christenen in zijn provincie bericht: "... dat zij de gewoonte hadden op een vaste dag voor zonsopgang samen te komen en

onder elkaar een beurtzang aan te heffen voor Christus als voor een god."¹⁰

Met Ambrosius begint een christelijke traditie van liturgische hymnen die anderhalf millennium lang duizenden lofzangen zou genereren. Daarvan blijft een aantal tot op de dag van vandaag bekend en gebruikt. In zijn commentaar op psalm 149 beschrijft Augustinus waaraan hymnen moeten beantwoorden (*Enarrationes in Psalmos* 72.1 – eigen vertaling): "Hymnen zijn gezangen die een lof van God bevatten. Is er een lofprijzing die geen betrekking heeft op God, dan is er van hymne geen sprake. Is er een lofprijzing van God maar wordt er niet gezongen, dan is er van hymne geen sprake. Om een hymne te zijn moet ze dus deze drie elementen bevatten: lof, God, lied."

Vóór Ambrosius is er in de Latijnse literatuur slechts één auteur wiens oeuvre vergelijkbaar was met het zijne: Horatius, dichter van *Carmina – Oden*. Veel van zijn gedichten bestaan uit vierregelige strofen naar Griekse modellen, maar bij de Milanese bisschop staan strofen en verzen zelfstandiger dan in de complexe constructies van Horatius. In Milaan werden de hymnen meegezongen door het volk, dus moesten syntaxis en woordvolgorde eenvoudiger zijn. Ambrosius' hymnen staan nog het dichtst bij Horatius' *Carmen saeculare*, dat als een soort seculiere liturgie generaties lang een blijvende indruk moet hebben nagelaten. De klassiek gevormde Ambrosius moet onder de indruk geweest zijn van de ernst en het plechtige karakter van een gemeenschapsgebed vol diepgang als uiting van een gemeenschappelijke overtuiging. Het narratieve karakter van sommige ambrosiaanse hymnen zal dan weer beïnvloed zijn door de poëzie van Vergilius. Dat is vooral het geval met de hymnen voor martelaren, de nieuwe christelijke helden, van wie daden en ervaringen worden geëvoceerd.

Ambrosius van Milaan, vader van de christelijke hymnen

Bisschop en dichter

Met zijn hymnen werd Ambrosius niet alleen de eerste grote christelijke dichter in het Westen, hij was ook de eerste om de gelovige gemeenschap te betrekken in de kerkzang. Over die zingende gemeente is een direct getuigenis bewaard van de man die zich op Pasen 387 door bisschop Ambrosius zou laten dopen, Augustinus. De leraar in de retoriek werd tot tranen toe bewogen door de ambrosiaanse gezangen: “Wat heb ik gehuild bij de hymnen en liederen van uw kerk, de mooie zang greep mij hevig aan! Hun klank kwam mijn oren binnen en hun waarheid druppelde in mijn hart. Ze gaven mij een warm en vroom gevoel, mijn tranen namen de vrije loop en dat deed mij goed.” (*Belijdenissen* 9.14)¹¹

Daarbij aansluitend herinnert Augustinus in zijn *Confessiones* 9.15 aan een kritiek moment in Milaan anno 386, toen Ambrosius en zijn gelovigen door de arianen werden bedreigd in de basiliek waar zij waren samengekomen. “Nog niet zolang tevoren was de kerk van Milaan met deze vorm van troost en bemoediging begonnen, het samen zingen van de broeders met grote inzet van stem en hart. Ongeveer een jaar tevoren, of toch niet veel meer, was Justina, de moeder van de jonge keizer Valentinianus, uw dienaar Ambrosius gaan vervolgen vanwege de ketterij waar ze door de arianen toe was overgehaald. Het vrome volk bleef ‘s nachts waken in de kerk, bereid om samen met hun bisschop, uw dienaar, te sterven. Mijn moeder, uw dienaar, had de leiding bij het zorgen en waken, en ze deed niets anders dan bidden. Wij deelden nog niet in dit vuur van uw geest, maar de verbijstering en verwarring van de stad grepen ons wel aan. In die periode is men begonnen met het zingen van de hymnen en de psalmen zoals in het Oosten, om de mensen in die droevige situatie de moed erin te laten houden. Dat is sindsdien voortgezet tot vandaag toe, en veel, wel bijna al uw gemeenschappen hebben het overgenomen, ook in de rest van de wereld.”¹²

Augustinus’ herinneringen verklaren een en ander over de genese, de functie en de verspreiding van Ambrosius’ hymnen. Tijdens de ariane crisis van 386 werd een begin gemaakt met het zingen van hymnen en het werd een gewoonte: *institutum est*, schrijft Augustinus. Nu zal de christelijke gemeenschap in de ambrosiaanse basiliek niet van de ene dag op de andere begonnen zijn met hymnen te zingen. Er moet aan die dag in 386 toch al

enige tijd vooraf zijn gegaan. Maar belangrijker dan het beginmoment van de hymnenpraktijk is het effect dat de hymnen hadden.

Het zingen van hymnen heeft duidelijk een psychologische uitwerking; het volk in verdrukking werd erdoor getroost en bemoedigd. Volgens het citaat uit zijn *Belijdenissen* 9.14 had Augustinus ook persoonlijk het effect ervan ervaren. En na de dood van zijn moeder Monica, die in de Milanese basilica een leidende rol vervulde, vond de auteur vertroosting in het reciteren van verzen van Ambrosius (9.32)¹³: “Toen ben ik maar gaan slapen en toen ik wakker werd, was mijn verdriet een heel stuk minder. En terwijl ik zo alleen op bed lag, bedacht ik hoe waar die versregels zijn van uw dienaar Ambrosius. U bent immers...’ Dan volgen de eerste twee strofen van hymne IV, *Deus creator omnium – God, Schepper van al wat bestaat*.

De hymnen worden bovendien gezongen door het verzamelde volk. En die koorzang gebeurt in navolging van de kerken in het Oosten. In het Westen had Hilarius van Poitiers (ca. 315-367) een generatie vóór Ambrosius al een aantal Latijnse hymnen geschreven. De bisschop van Poitiers, ook een hevige bestrijder van het arianisme, was onder de indruk gekomen van oosterse kerkgezangen tijdens zijn jarenlange ballingschap in Frygië. Van zijn *Liber Hymnorum* bleven slechts een drietal hymnen over, meer theologie dan lyriek, ingewikkelder en stroever dan Ambrosius’ creaties. Het waren Ambrosius’ contacten met het Oosten en zijn kennis van het Grieks die het nieuwe genre pas echt leven hebben ingeblazen. Van dat effect was Ambrosius zelf zich duidelijk bewust. In zijn *Contra Auxentius*, de preek tegen de ariane bisschop die in Milaan kwam resideren door toedoen van de keizerinmoeder Justina, schrijft Ambrosius (34)¹⁴: “Verder zeggen zij dat ik het volk betoverd heb door het zingen van mijn hymnen. Ja, ook dat ontken ik niet. Dat is een geweldig gezang, niets is machtiger!” De gewoonte om in een gemeenschap samen hymnen te zingen moet zich vrij snel hebben verspreid. Augustinus schrijft zijn *Confessiones* in Noord-Afrika en vermoedelijk vormen sommige christelijke gemeenschappen aldaar geen uitzondering op wat de auteur schrijft op het einde van de geciteerde paragraaf 9.15: “en veel, wel bijna al uw gemeenschappen hebben het overgenomen, ook in de rest van de wereld.” Maar toch moet een en ander worden genuanceerd. Het is bekend dat er enerzijds in de kloosters grote

lokale verschillen bestonden en dat anderzijds de seculiere geestelijken weinig ontwikkeld waren. Een belangrijke stimulans voor de hymnen waren de getijden in de kloosters, waarvoor Benedictus in zijn *Regel* grote aandacht had.

Ambrosiaans

Augustinus' citaat uit de hymne *Deus creator omnium* (IV) is een ontegensprekelijk bewijs van de authenticiteit van de hymne. De bisschop van Hippo Regius vermeldt nog twee andere hymnen van Ambrosius. In *Retractationes* 1.21.1 citeert hij in een herziening van een nu verloren werk de verzen 15-16 van de eerste hymne *Aeterne rerum conditor*. En van de derde hymne *Iam surgit hora tertia* zijn de verzen 7-8 opgenomen in zijn traktaat *De natura et gratia* (63.74). Een vierde hymne waarvan Ambrosius' auteurschap vaststaat, is de vijfde *Intende qui regis Israel*. Daarvan werd de tweede strofe integraal geciteerd door paus Celestinus tijdens het Concilie van Rome in 430 (*Patrologia Latina* 53.289 B). De overige tien hymnen worden aan Ambrosius toegeschreven op basis van inhoud, stijl of structuur.

Zoals Pindaros' *Zegesangen* een uitdrukking zijn van zijn denken over goden en mensen, zo getuigen de hymnen van Ambrosius van een bepaald godsbeeld, van zijn visie op mens en wereld en van de waarden waarvoor hij als bisschop staat. Zijn Bijbelse inspiratie blijkt vooral uit citaten uit Psalmen en Nieuwe Testament, waarmee hij zowel dogmatische als ethische gedachten verwoordt. Lof voor en bezinning over de goddelijke transcendentie staan centraal, met veel aandacht voor de menswording van Christus én de gelijkwaardigheid van Vader en Zoon. Zo luidt de slotstrofe van Hymne III, *Iam surgit hora tertia*, een hymne voor de terts van Goede Vrijdag, het moment van de kruisdood:

*Nos credimus natum Deum
partumque uirginis sacrae,
peccata qui mundi tulit
ad dexteram sedens Patris.*

God is geboren, door de Maagd
werd Hij gebaar, geloven wij.
Hij nam ons aller zonden weg,
zit aan zijn Vaders rechterhand.

Dat laatste heeft, zoals al vermeld, te maken met zijn verzet tegen het arianisme. Om die reden is ook de Drievuldigheid een belangrijk ambrosiaans thema, zoals blijkt uit de tweede hymne, zijn meest trinitaire zang. Illustratief daarvoor is het vervolg van het citaat uit zijn preek tegen Auxentius, waar hij zei dat een hymne "een geweldig gezang is, niets is machtiger!" En hij gaat verder: "Want wat is machtiger dan het belijden van de Drie-eenheid, die iedere dag door de mond van het

*“God, Schepper van al wat bestaat,
vorst van de hemel, U bekleedt
de dag met schittering van licht,
de nacht met zaligheid van slaap.”*

Ambrosius van Milaan,

vader van de christelijke hymnen

gehele volk wordt verheerlijkt? Als om strijd begeren allen hun geloof te belijden: Vader, Zoon en Heilige Geest hebben zij in liederen leren prijzen. Allen zijn het dus meesters geworden, terwijl zij nog nauwelijks leerlingen konden zijn.” (34) Ambrosius’ hymnen zijn niet alleen functioneel binnen de liturgie, zij zijn ook niet uitsluitend bedoeld om een emotioneel effect te creëren, zij hebben ook een didactisch doel, want de dichter-componist wil theologische inzichten aanreiken. En de moraal aanscherpen. Want hymnen zijn inderdaad geen vrome intermezzi, ze hebben in wezen met het leven te maken, sporen aan om het kwaad te vermijden en het goede na te streven. De hymnen voor martelaren in het bijzonder bedoelen niet een cultus op zichzelf te vormen: martelaren volgden Christus na en Hém komt de eigenlijke lof toe. Daarnaast zijn er ook hymnen voor de feesten van het kerkelijk jaar, waar de heilsgeschiedenis in een breed perspectief wordt opgeroepen, en hymnen voor de getijden van de dag, waaruit een grote gevoeligheid blijkt voor de wisseling van licht en duister, dag en nacht, de tijd gedomineerd door de Schepper.

Nergens leidt de thematiek tot anekdotiek. Ambrosius behandelt het onderwerp binnen het strakke schema van acht strofen van telkens vier jambische verzen met acht lettergrepen: elke hymne bevat dus 256 lettergrepen. Daarin is dikwijls een vierluik te onderscheiden waarin de vier oneven strofen iets poneren waarop de vier even strofen een antwoord vormen. Soepelheid in de strakke strofenbouw is er ook door de eenvoudige versvorm, variatie, veelheid van stijlfiguren, eenvoudige zinsbouw en transparant woordgebruik. In dat laatste ligt een van Ambrosius’ merkwaardigste prestaties. De klassiek geschoolde intellectueel moest de nieuwe religieuze boodschap laten klinken voor het volk dat de hymnen zonder veel problemen moest kunnen memoriseren. Geen technische, hermetische woorden, maar ook geen al te alledaagse woorden. De vertrouwde taal van psalmen en evangeliën gaat samen met horatiaanse en vooral vergiliaanse reminiscenties.

III – Ambrosius, *Deus creator omnium* (hymne IV)

Vertalen

Het vertalen van antieke teksten is in hoge mate een vormprobleem. Antieke metra zomaar overnemen in onze taal doet veelal afbreuk aan het literair karakter van een vertaling. Maar liedvorm en liedfunctie van

Ambrosius’ *carmina* vragen in vertaling een bijna identieke vorm, vergelijkbaar met het werk van Horatius waarmee de Milanese bisschop vertrouwd was. In de vertaling wordt afstand genomen van het eindrijm, want rijm dwang leidt inhoudelijk tot andere accenten, verlies of toevoeging.

Deus creator omnium

*Deus creator omnium
polique rector, uestiens
diem decoro lumine,
noctem soporis gratia,*

God, Schepper van al wat bestaat,
vorst van de hemel, U bekleedt
de dag met schittering van licht,
de nacht met zaligheid van slaap.

*artus solutos ut quies
reddat laboris usui,
mentesque fessas alleuet,
luctusque soluat anxios,*

Ontspannen leden krijgen rust,
zijn voor het daagse werk bereid.
En onze moede geest krijgt moed
bevrijd van droefheid en van angst.

*grates peracto iam die
et noctis exortu preces,
noti reos ut adiunues,
hymnum canentes soluimus.*

Heb dank, de dag is nu ten eind,
de nacht valt en we bidden U:
help ons, we kwijten onze schuld
we heffen U een lofzang aan.

*Te cordis ima concinant,
te uox canora concrepet,
te diligit castus amor,
te mens adoret sobria,*

U innig zingen moet ons hart,
U toeklinken met volle stem,
U liefhebben met liefde puur,
U bidden in gematigdheid.

*ut, cum profunda clauserit
diem caligo noctium,
fides tenebras nesciat,
et nox fide relucoat.*

Als het diepduister van de nacht
de dag met zwartigheid omsluit,
kent ons geloof het donker niet,
de nacht licht door geloof weer op.

*Dormire mentem ne sinas,
dormire culpa nouerit,
castis fides refrigerans
somnia uaporem temperet.*

Duld niet dat onze geest nu slaapt,
want slapen mag alleen de schuld.
Geloof verkwikt een kuise geest,
verzacht nu onze wilde droom.

*Exuta sensu lubrico,
te cordis alta somnient,
nec hostis inuidi dolo
pauor quietos suscitet.*

Geef dat ons hart diep van U droomt,
ontdaan van zinnelijke lust,
dat angst voor vijands nijd en list
ons in de rust niet wakker schrikt.

*Christum rogamus et Patrem,
Christi Patrisque Spiritum,
unum potens per omnia;
foue precantes, Trinitas.*

De Vader vragen wij, de Zoon,
de Geest van Vader en van Zoon,
die samen Almacht zijn en Één:
steun ons gebed, Drievuldigheid.

Commentaar

Deus creator omnium, de hymne waarin Augustinus troost vond bij het overlijden van zijn moeder Monica, gaat terug op een lange gebedstraditie bij joden en christenen. Ambrosius zelf somt in *De virginibus* (Over de maagden) 3.4.18 de dagelijkse gebedsmomenten op en eindigt met “*hora incensi, cum denique cubitum pergimus* – het uur waarop men de lamp aansteekt, wanneer we ten slotte gaan slapen.” Deze avondhymne sluit aan bij Psalmen 4 en 141 met een aanspreking van God, met lof en dank aan de Schepper om de weldaden, en met een bede om hulp tegen nachtelijke verleidingen en gevaren.

De eerste strofe is een aanroeping met een dubbele tweeledigheid (*creator-rector* en *diem-noctem*). In de tweede strofe worden in een driedeligheid (*reddat-alleuet-soluat*) de weldaden van de slaap geëvoceerd. Dank, bede en lof worden uitgesproken in de derde strofe, waarmee een voor Ambrosius uitzonderlijk lange beweging van drie strofen à la Horatius (en Pindaros) wordt afgesloten. Opvallend in de vierde strofe is de vierledige anafoor van *Te* waarmee de liefde voor God wordt uitgezongen. De vijfde strofe benadrukt tot viermaal toe het duister van de nacht waarin het geloof oplicht. Strofen vier en vijf vormen opnieuw één beweging, daar waar bij Ambrosius de strofen haast altijd op zichzelf staan. In de zesde strofe stelt de dichter dat ondanks het duister de geest en het geloof actief blijven, waarbij hij *dormire* anaforisch herhaalt. Die activiteit wordt in de volgende strofe omschreven als dromen van God. De laatste strofe is de sinds Ambrosius bekende doxologie, een lofprijzing van de Drievuldigheid.

De hymne evolueert van verleden (dag) naar toekomst (nacht), vertrekt van God om naar God terug te keren. De eerste en laatste strofe corresponderen met elkaar, de strofen 2-3 en 6-7 omkaderen het hart van de hymne. Schenkt men meer aandacht aan de betekenis dan aan de complexe zins- en strofenbouw, dan komt de bij Ambrosius bekende vierledigheid naar voren: aanroeping van de Schepper die de nacht creëerde voor de rust van de mensen (1-2); dank en lof, en vraag om een gezang dat uitdrukking geeft aan de verlangens van het hart in eenklank met de liturgische viering (3-4); gebed voor de mens dat God zijn ziel en lichaam beschermt tegen de gevaren van de nacht (5-6); bede om waakzame aanwezigheid van de Drievuldigheid (7-8).

Deze en andere verzen weerklinken reeds eeuwen lang in het koor van abdijen en vonden ook een plaats in de liturgische getijdenboeken van de Romeinse ritus. Vandaag legt de theologie andere accenten, de geloofstaal kent een ander vocabularium en dus kan een en ander soms ietwat vreemd klinken. Maar de grootse christelijke poëzie van Ambrosius blijft Europees erfgoed, spiritueel én literair.

Eindnoten

- 1 Patrick Lateur, *De Regel van Benedictus*. Vertaling met Latijnse brontekst. Met commentaar van br. Benoît Standaert o.s.b. en Wil Derkse, Tielt, Lannoo, 2010, p. 69.
- 2 Ammianus Marcellinus, *Julianus, de laatste heidense keizer. Nadagen van een wereldrijk*, vertaald en toegelicht door D. den Hengst, Amsterdam, Athenaeum-Polak & van Genneep, 2013, p. 316.
- 3 Ignatius van Antiochië, *Zeven brieven – Polycarpus van Smyrna, Brief en martelaarsakte*. Vert. Benedictinessen van Bonheiden, Bonheiden, Abdij Bethlehem, 1981, p. 99.
- 4 De vertalingen uit de brieven van Ambrosius zijn ontleend aan: Ambrosius, *Brieven*. Gekozen en vertaald door dr. J. Wytzes (*Klassieken der Kerk. Eerste Reeks. De Vroege Kerk*, deel 2), Amsterdam, Uitgeversmaatschappij Holland, 1950, 125 p. De oude vertaling werd op een paar plaatsen lichtjes aangepast.
- 5 Ibidem, p. 63.
- 6 *Pervigilium Veneris. Een lentelied*. Vert. Patrick Lateur, Leuven, Uitgeverij P, 1996, 32 p.
- 7 Ausonius, *Lied van de Moezel*. Vert. Patrick Lateur, Athenaeum-Polak & Van Genneep, Amsterdam, 2001, 78 p. Heruitgegeven met Latijnse brontekst in *Lied van de Moezel & Cupido aan het kruis*, Leuven, Uitgeverij P, 2016, 80 p.
- 8 Sulpicius Severus, *Het leven van Sint-Maarten*. Ingeleid, vertaald en geannoteerd door Patrick Lateur, met een ‘Brief aan Martinus’, een epiloog door Jean-Paul Vermassen, Tielt, Lannoo, 1997, 103 p.
- 9 Pindaros, *Zegezangen*. Vertaald en toegelicht door Patrick Lateur, Amsterdam, Athenaeum-Polak & Van Genneep, 1999. 300 p.
- 10 Plinius de Jongere, *De brieven*. Vertaald door Ton Peters, Amsterdam, Ambo, 2001, p. 366.
- 11 Aurelius Augustinus, *Belijdenissen [Confessiones]*. Ingeleid, vertaald en van aantekeningen voorzien door Wim Sleddens o.s.a., Eindhoven, Damon, 2017, p. 183.
- 12 Ibidem, p. 184.
- 13 Ibidem, p. 194.
- 14 Ambrosius, op.cit., p. 68.

(Periodiek) Schenken aan de Vereniging voor Latijnse Liturgie

De Vereniging voor Latijnse Liturgie maakt zich sterk voor het behoud van de Latijnse liturgie. Zij doet dit omdat Latijn de universele taal van de Kerk is en vanwege de grote culturele waarde ervan. Maar ook omdat de Latijnse liturgie een eigen spiritualiteit heeft die gelovigen inspireert en hun geloofsleven versterkt. De Vereniging voor Latijnse Liturgie zet zich in voor de gewone (Novus ordo) en voor de buitengewone (Tridentijnse) vorm van de Romeinse ritus.

Vindt u dit ook belangrijk? Steun de Vereniging voor Latijnse Liturgie dan door middel van een periodieke gift. U kunt periodieke giften doen met een overeenkomst van schenking aan een algemeen nut beogende instelling. U hoeft de gift sinds 1 januari 2014 niet meer vast te leggen in een notariële akte om voor aftrek in aanmerking te komen. Het bedrag is niet aan een minimum gebonden.

Voor de giftenaftrek geldt er dus geen drempel en geen maximum zoals bij 'gewone' giften.

Wat zijn de voorwaarden voor aftrek van periodieke giften?

- u heeft de schenking (gift) vastgelegd in een overeenkomst (dit kan natuurlijk altijd nog bij een notaris, maar het hoeft niet meer);
- u doet de schenking in de vorm van vaste en gelijkmatige periodieke uitkeringen die uiterlijk eindigen bij overlijden van de schenker;
- u doet deze schenkingen minimaal vijf jaar achter elkaar;
- er staat geen tegenprestatie tegenover de schenking;
- het goede doel waaraan u schenkt is aangemerkt als Algemeen Nut Beogende Instelling (ANBI);
- u doet jaarlijks een aangifte inkomstenbelasting en geeft uw schenking op als periodieke gift.

Stel nu uw eigen schenkingsovereenkomst op! Het formulier hiervoor kunt u downloaden van de website van de Belastingdienst (www.belastingdienst.nl). Geen internet? Geen probleem! Het secretariaat van de Vereniging voor Latijnse Liturgie helpt u graag: Schout Backstraat 118, 5037 MZ Tilburg, tel.: 06-23650045, e-mail: secretariaat@latijnseliturgie.nl.

Periodieke giften zijn mede belangrijk om de continuïteit te waarborgen. Zo kan de Vereniging voor Latijnse Liturgie zich sterk blijven maken voor het behoud van de Latijnse Liturgie. Denk aan de vele boeken die zijn uitgegeven zoals een missaal voor zondagen en een voor weekdays, een leerboek voor Kerklitijn, het Martyrologium, een vertaling van het boek 'De geest van de Liturgie'. Drie keer per jaar wordt er een full colour *Bulletin* uitgegeven. Er worden ook vormingsdagen georganiseerd voor priesters. Enige jaren geleden is er een CD opgenomen met de belangrijkste misgezangen van de Novus Ordo.

Het bestuur van de Vereniging voor Latijnse Liturgie is dankbaar voor iedere gift die gedaan wordt om de activiteiten die ondernomen worden – nu maar ook in de toekomst – mogelijk te maken.

Maria

O edel herte, o vrije Vrouwe,
die Adam ongeschonden liet,
hoe vuilt, terwijl ik u aanschouwe,
mij 't schoonste dat de zonne ziet!

o Diamant, uit 's Heeren handen
gefallen; dauwdrop, nieuwe en schoon,
daar 's hemels ooge ik zie in branden;
onaangeraakte wereldkroon!

o Middenmaagd, die, van zoo velen,
de schoonste zijt, die om u spelen,
verleent mijne arme ellendigheid
dat u, door mij, te onvoorbereid,
zij lof gezeid!

- Guido Gezelle, 1896

Weet wat je zingt!

Interview met Arnoud Heerings | Tekst: drs. J.F. van Heijningen

Op de ledendagen van de Vereniging voor Latijnse Liturgie neemt musicoloog-dirigent Arnoud Heerings met zijn schola in wisselende samenstelling bijna altijd de vespers voor zijn muzikale rekening. Hij voert desgevraagd ook de gezangen uit bij de eucharistieviering aan het begin van de ledendagen. Echter Arnoud Heerings doet zoveel meer binnen de Kerk en de kerkmuziek. Hij is een ankerpunt in de uitvoering en kennisoverdracht van het gregoriaans, ingebed in het vak van koordirectie. Zijn beginpunt van de liefde voor het gregoriaans lag in één woordje: *sabaoth*.

Arnoud Heerings werd geboren in Delft in 1961, in een doorsnee katholieke familie. “Ik ging in mijn jeugd in Delft met mijn vader naar de Mis,” zegt hij. “Meestal op zondagavond in de kerk H. Nicolaas & Gezellen, een mooie kerk, hoewel helemaal heringericht volgens de toen nog kersverse principes van Vaticanum II. Ik vond dat kerkbezoek eigenlijk vervelend, want dan kon ik *Catweazle* niet zien. Als ik er eenmaal was, werd ik wel door de liturgie gegrepen.”

Kiem

“In die Missen kwam het woord ‘sabaoth’ voorbij. Ik vond dat wel een mooi woord, hoewel ik als jonge tiener niet wist, wat het betekende. Ook de rituelen vond ik interessant, terwijl ik ook daar eigenlijk niets van begreep; gregoriaans hoorde ik nog niet in de Nicolaaskerk. Dat kwam later. Al die ontdekte schoonheid wekte mijn nieuwsgierigheid op en wat werkt dan beter dan vragen? Ik vroeg aan mijn vader, wat dat woordje ‘sabaoth’ betekende en toen die het niet zeker wist, vroeg ik het aan mijn moeder, de juffen en meesters op school, de koster, zelfs de pastoor... vreemd genoeg kon niemand mij de betekenis vertellen. Ik begreep er niets van en besloot het zelf te gaan uitzoeken. We hadden thuis een omvangrijke encyclopedie. En daar stond het in. ‘sabaoth’: ‘leger, heirscharen’. Het wordt zo geschreven in het Latijn en Oudgrieks; in het Hebreeuws schrijven ze ‘sebaoth’. Maar daar was mijn nieuwsgierigheid niet mee gestild. Wat is een litanie? Wat is een kyrie? Wat is een requiem? Wat is een tabernakel?... Van het ene woordje kwam het

andere en nog veel meer. Ik worstelde vele lemmata en artikelen door; een wereld ging voor me open.

Beginnerslatijn

“Op den duur gingen we naar de Hippolytuskapel in de binnenstad van Delft, waar volledig Latijnse missen werden gecelebreerd. Het bloed kroop waar het niet gaan kon, bij onze ouders en ook bij mij. Daar hoorde ik voor het eerst gregoriaans en echte meerstemmige Missen. Ik vond het prachtig en werd nog nieuwsgieriger naar de katholieke Latijnse liturgie.” Vader Heerings zag hoe diep de belangstelling van zijn zoon voor de Latijnse liturgie werd.

Hij stelde Arnoud daarom na verloop van tijd voor aan de mannen van het kerkkoor. Arnoud werd ingewijd in het zingen in het Latijn en de gregoriaanse hymnen en begon mee te doen met het koor. Een van de zangers dacht sluimerend talent in Arnoud te ontdekken en suggereerde dat hij het gregoriaans echt moest gaan bestuderen, zodat de jonge zanger op den duur misschien het stokje kon overnemen binnen de schola van de Hippolytuskapel.

Muziekwetenschappen

“Het draaide er tenslotte op uit, dat ik na mijn middelbare school (bij de jezuiten in Delft) muziekwetenschappen ging studeren aan de Universiteit van Utrecht, onder meer bij de bekende specialist in het gregoriaans, Jan Boogaarts,” vertelt Arnoud. “Daar was een gregoriaans koor. Het sprak voor zich dat ik daar bij ging. We trokken er in de loop van de studie ook veel op uit en zongen in Parijs, Praag, Keulen... Door heel Europa.” Zo werd de geleerde theorie in praktijk gebracht en werd kennisgemaakt met collega-zangers en -zangeressen in binnen- en buitenland. Arnoud groeide in de grote wereld van het gregoriaans. Ook in de kleine wereld van het gregoriaans. Als Jan Boogaarts bijvoorbeeld verhinderd was bij een begrafenis, werd de jonge zanger soms tot interim-dirigent gebombardeerd. Zo kwam van het een het ander. Verder zong Arnoud in Utrecht veel bij koordirigent en organist Bernard Rikkert de Koe (1939-2013), eerst in de Augustinus

en later in de kathedraal en de Sint-Willibrordkerk. "Maar mijn roots liggen echt in de Hippolytuskapel," benadrukt Heerings. "Daar ben ik ingewijd in de Latijnse liturgie en de gregoriaanse muziek en dat pad heb ik nooit meer verlaten."

Primus

"Op een gegeven moment vroeg het Conservatorium in Utrecht of ik bij hen gregoriaans wilde gaan doceren. Dat heb ik gedaan, binnen de afdeling kerkmuziek." Gregoriaans is voor Heerings de primus binnen de liturgische muziek. Hij heeft ondermeer voor Radio Maria gregoriaanse complete uitgevoerd met zijn scholae. Ook houdt Arnoud zich bezig met moderne semiologie (tekenleer) en uitvoeringspraktijken volgens moderne en antieke vormen. Waarschuwend voegt hij er wel aan toe: "Ontneem de mensen hun oude vertrouwde gregoriaans toch niet. Je moet ze daar niet van vervreemden met allerlei wetenschappelijke benaderingen. De mensen moeten kunnen meezingen. Liturgie is geen concert."

De musicoloog-monnik Eugène Cardine splitste de kennis over het gregoriaans in twee aandachtsvelden: de basis en de semiologie. "Veel koren slaan echter de basis over en gaan direct door naar de semiologie, het deel voor de gevorderden. Volgens mij moet je dat juist niet doen: probeer eerst je gregoriaanse melodieën zo mooi en correct mogelijk te zingen, zorg voor mooie lijnen, vertaal de tekst, blijf schaven en ga dan pas de diepte in via de semiologie en de oude bronnen. Dit neemt natuurlijk niet weg, dat de semiologie veel waardevolle inzichten heeft gebracht."

Refo en Rooms

"We hebben op het conservatorium voor de kerkmuziek relatief weinig katholieke studenten en veel protestanten," aldus Heerings. "Oorzaak is waarschijnlijk, dat die protestanten vaak al als 'organist' binnenkomen. Katholieke (professionele) organisten zijn er weinig meer. Steeds meer vallen we in de katholieke kerk terug op amateurs. Hoe goed bedoeld ook, we hebben daarnaast ook professioneel geschoolde kerkmusici nodig, broodnodig, op het orgel en op de bok. Zij moeten vak en vaardigheden verder dragen, zodat ook de amateurs daar profijt van hebben. Op het conservatorium hebben we binnen de kerkmuziek twee mogelijkheden: kerkelijk koorleider en kerkelijk organist. Gregoriaanse muziek is voor beide een 'bijvak'. Ook koordirigenten en (gewone) organisten moeten mijn vak volgen."

"Ik ben daar docent geworden in 2001, met toen nog een minimale aanstelling van één uur per week voor het gregoriaans. Daarnaast verdiende ik nog op andere wijze de kost. Mijn werk op het conservatorium groeide echter langzaam uit. Van lieverlee kon ik me geheel

Heerings in actie op het Gregoriaans Festival in Den Bosch in 2016.

wijden aan wat ik als mijn echte vak zie: kerkmuziek, gregoriaans, op de bok en voor de klas. Ik geef nu ook muziekgeschiedenis, algemene kunstvakken, begeleid scripties en ben voorzitter van de examencommissie van het conservatorium. Een heel takenpakket." Heerings is op het conservatorium geheel teruggekeerd tot zijn oudste liefde: het gregoriaans, maar schrijft daarnaast voor het *Tijdschrift voor Gregoriaans*. Al vele jaren recenseert hij bovendien muziekstukken en -boeken voor het *Katholiek Nieuwsblad*.

Gelijkwaardig

De Vereniging voor Latijnse Liturgie speelt volgens Heerings een rol in het levend houden van het Kerklitijn, de Mis in de oude én de nieuwe vorm. Hij beschouwt de vetus en novus ordo als gelijkwaardig. Er zijn verschillende accenten: de vetus ordo is vooral verticaal, rijk, priesterlijk. De novus ordo is in de eerste plaats een gemeenschapsliturgie. Paus Benedictus XVI heeft de beide vormen gelijkwaardig verklaard. Nadrukkelijk waardeert Arnoud Heerings daarnaast de meerstemmige (Latijnse) kerkmuziek: "Kijk eens wat voor prachtig polyfone kerkmuziek er is geschreven door Palestrina, Mozart, Andriessen, Widor, Franck en anderen. Als je deze polyfone muziek met gregoriaans combineert, winnen beide aan kracht. Een Latijnse Mis met een mooi orgelstuk van Messiaen is natuurlijk ook de moeite waard. Het geeft vleugels aan de liturgie."

Vuur

Keren we nog eens terug naar het beginpunt van Heerings muzikale loopbaan: saboath (hemelse heirscharen). Hij zocht uit wat dat woord betekende én inhield. Met dat resultaat kon hij verder. Heerings: "Weet wat je zingt. Ga niets liturgisch afdraaien zonder dat je precies weet wat er staat." En koester je traditie op een juiste wijze: niet als dode letter, maar geef die traditie levend door en bouw hem uit. De componist Gustav Mahler (1860-1911) deed een uitspraak: "Traditie is niet het aanbidden van de as, maar het doorgeven van het vuur." Heerings: "En daar houd ik mij aan!"

Sacramenteel handelen als herbronning van het geloof

Het sacrament als ritueel handelen, deel II | Tekst: Andrea Grillo, theoloog

De gedachteontwikkeling over de toegang tot de rite die het primaat van *ordo* en *virtus* overstijgt, heeft zich voltrokken parallel aan een bepaalde verandering van het concept *religie*. Dat was de voorwaarde die de Liturgische Beweging mogelijk maakte om – in brede zin – deze taak voor de nieuwe moderniteit toegankelijk te maken en zo een *godsdienswetenschap* op te bouwen die de autonomie en bijzonderheid van de godsdiens bestudeert. Dit uitgangspunt maakt het mogelijk om de eigenlijke *godsdiens* een echte onafhankelijkheid te geven ten opzichte van de metafysica en de moraal. Deze evolutie is mogelijk geworden door een liberale herlezing, zoals voorgesteld door Schleiermacher. Ofschoon de katholieke wereld deze onderneming als *liberaal* of *modernistisch* bestempelde, denk ik dat zij beter geïnclassificeerd kan worden als *post-liberaal*, een term afkomstig uit de Noord-Amerikaanse theologie.

Op deze wijze heeft een katholieke post-liberale theologie een nieuwe lezing van het ritueel handelen bewerkstelligd. Van daaruit ontstond een nieuwe logica van argumenteren. Dom Guéranger, Antonio Rosmini, Romano Guardini, Odon Casel, Cipriano Vagaggini, Louis-Marie Chauvet: ieder heeft op zijn eigen manier begripsvormen van de liturgie bedacht, ontleend aan argumentaties die de traditie niet had gethematiseerd, die nog niet systematisch waren onderzocht of ontwikkeld, noch geheel noch gedeeltelijk. Zo zien we nieuwe begrippen ontstaan, nieuwe interpretaties van klassieke concepten. De resultaten van deze overkoepelende aanpak van theologische kennis hebben vernieuwingen van groot belang teweeggebracht die wij nader kunnen bestuderen.

1. Men heeft een aanvang gemaakt met het op grote schaal in kaart brengen van het *ritueel kennen*. De aard van dit onderzoek vereist onafhankelijkheid ten opzichte van de *metafysische* kennis en van *wettelijke* en *morele* wijsheden. Een dergelijke wetenschap van het ritueel komt overeen met de ervaring en maakt haar tegelijkertijd ten volle mogelijk. De nieuwe wetenschap put rijkelijk uit het verleden waarmee zij is verbonden. Deze *herbronning* maakt het mogelijk te ontdekken hoe en in welke mate de cultus met zijn bijzondere identiteit een primordiale positie (*fons*)

De auteur: theoloog Andrea Grillo

inneemt binnen het geheel van ecclesiastisch handelen. Op die wijze ontstaat een nieuw concept van het ritueel handelen dat tot dan toe miskend was.

2. Dit betekende dat er tevens een nieuwe notie van de *vorm* (cf. J. Ratzinger) moest worden doordacht, die de twee klassieke stromingen van dogmatische en juridische scholen zou verrijken. Een vorm teruggebracht tot een *formule* (de dogmatisch-disciplinaire traditie zal deze herkennen in de forma *sacramentalis*), of een *causaliteit van de vorm* (volgens het dogmatisch-metafysisch begrippenkader) moet vervangen worden door een vorm van het ritueel. Dit kenmerk, dat niet herleid kan worden tot de eerdere logica van wet of concept, maakt het mogelijk om een zekere eigenheid te ontdekken, iets waartoe de klassieke categorieën niet in staat waren. De feitelijke bepaaldheid, historisch en existentieel, in de persoon en als verschijnsel, vervangt het primaat van de inhoudelijke betekenis door de *gusto*, een vorm die niet meer louter met institutionele uiterlijkheid kan worden gelijkgesteld.

3. Deze tweeledige begripsvorming (waarbij een nieuw begrip van het ritueel samenvalt met een nieuwe

ervaring van de vorm) brengt een diepgaande herstructurering van de ecclesologie met zich mee; de Kerk beschouwt zichzelf niet meer als *societas perfecta* en wordt zich bewust van de onvervangbaarheid van de noties *communio* en *populo* om zichzelf uit te drukken. Het nieuwe verstaan van de liturgie en dit beloftevolle ecclesiastische begrippen komen samen aan de horizon van de sociale gedifferentieerdheid die de context was van Vaticanum II, om een herderlijke hermeneutiek van de traditie voor te stellen.

Het is noodzakelijk om in deze geheel hernieuwde argumentering duidelijk onderscheid te maken tussen het ritueel en het juridische enerzijds (een verschil dat inmiddels geaccepteerd en stevig gegrondvest is) en het verschil tussen ritueel en moraal anderzijds (dat minder als een vanzelfsprekende verworvenheid wordt beschouwd en nog enkele hindernissen opwerpt). De erkenning van een ruimte die alleen eigen is aan het *ritueel handelen*, begrepen als werkelijk verschillend van het *werkzaam handelen* (of dit nu als juridisch of moreel werkzaam wordt gezien), vormt *a priori* de noodzakelijke voorwaarde om een ecclesiastische dimensie te vinden bevrijd van het intellectualisme van de klassieke theologie. Als, zoals wij zagen, de redenen voor een dergelijke samenhangende autonomie nog niet volledig zijn belicht, komt dat waarschijnlijk door een gedeeltelijke – en eveneens vaak bevooroordeelde – ontvangst van de nieuwe visie. Deze moet strijden tegen zowel oude als nieuwe inertie. De oude weerstanden zijn wel bekend: het recht belichaamt de objectieve institutionele kant, terwijl de moraal helt naar de kant van het subjectieve en spirituele. Bij deze bezwaren komen nog enkele andere tegenwerpingen die de eerste bezwaren tegenspreken: zoals ik heb gezegd, neemt het recht tevens een subjectieve waarde aan (het recht van het gedoopte subject) en wordt de moraal tevens beschouwd in haar objectiviteit. Daaruit vloeien sterke spanningen voort die kunnen leiden tot een blokkade van het nieuwe begrippen. Voordat wij tot een conclusie komen, zullen wij dit mechanisme met een paar voorbeelden illustreren.

De eucharistie en het huwelijk als symptomatische plaatsen van weerstand

Alvorens de balans op te maken van deze ontwikkeling zou ik inderdaad stil willen staan bij enkele eisen, die een hernieuwd begrip van het verband tussen *liturgisch kennen* en *ethisch kennen* met zich brengen. De categorieën die ik tot nu toe heb getracht te definiëren zal ik toetsen aan enkele aspecten van twee rituele handelingen van het christelijk geloof, te weten de viering van de eucharistie en het sacrament van het huwelijk. In beide gevallen

– zo zullen wij zien – is datgene waaraan wij heden ten dage lijden een bepaald gemis aan waarachtige verbinding en juiste samenhang tussen een rituele lezing en een institutionele en existentiële lezing van het sacrament. In elk geval is op deze plaats een uitgebreide studie hierover uitgesloten. Ik zal mij dus beperken tot een paar details die mij bijzonder illustratief voorkomen.

Controverses over communie-rituelen

In welke mate bewaren de definities van de *Catechismus van de Katholieke Kerk* of de voorschriften van het *Wetboek van Canoniek Recht* de ervaring van de communie? In welke mate creëren zij daarmee moeilijkheden of hindernissen? Niemand betwist dat de *gesteldheid van de ziel* en de *formele procedures* coherent moeten zijn met het gevierde ritueel. Maar hier sluipen wellicht enkele vage toespelingen binnen, enkele terreinverschuivingen of onhandigheden die een gevaarlijke vermenging kunnen veroorzaken tussen *ritueel van de communie*, *beleving van de communie* en *ontvangst van de geconsacreerde hostie*.

Laten wij met betrekking tot dit onderwerp de redeneringen door de meest recente instructie hieromtrent, *Redemptionis Sacramentum* (noot 3), nader beschouwen. Het juridisch criterium dat het document uit zichzelf ten behoeve van een authentieke interpretatie verschaft, berust op een duidelijk onderscheid tussen “gebruik” en “misbruik” van het sacrament. Het document wil vaststellen wat het gebruik is, om zo tot elke prijs alles wat als misbruik beschouwd kan worden uit te sluiten. Dit leidt echter onafwendbaar naar betreurenswaardige paradoxen: zo wordt het absoluut onmogelijk om in het eucharistisch ritueel een verbindend handelen te zien. Want als inderdaad de eisen van communie zonder misbruik het strijdtoneel bepalen tussen rechten en plichten, als het inderdaad juist is om

Sacramenteel handelen als herbronning van het geloof

het *gebruik* af te schermen tegen het binnendringen van *misbruik*, wat blijft er dan nog over van de ervaring van genadegave? De eigenlijke notie van eucharistische gave wordt daarmee eenvoudigweg terzijde geschoven. Als het veldhospitaal verandert in een operatiekamer van handhaving, wat blijft er dan over van de communie?

Wat moeten wij bijvoorbeeld denken van de impliciet in een plaats van gebed (laten we zeggen een grote basiliek in het noorden van Italië) met grote letters geafficheerde tekst: “In deze basiliek wordt de H. Communie UITSLUITEND OP DE TONG uitgereikt.” Een dergelijke aanmaning over de wijze van de communie ontvangen (geformuleerd in de trant van “Verboden het gazon te betreden” of “Verboden te roken”), heeft een verwoestende uitwerking doordat het uit de rituele context wordt gehaald. De wisselwerking tussen de *juridische taal* van wat toegestaan en wat verboden is, en de *liturgische taal* moet zeer zorgvuldig gebezigd worden. Het zelfde geldt voor alles wat de viering uit haar natuurlijk ritueel haalt en de reikwijdte ervan beperkt tot een morele kwestie. Het zou duidelijk moeten zijn dat de autonomie, de eigenheid van het rituele handelen, haar zou moeten beschermen tegen het de-ritualiseren (of dit nu op juridische of morele wijze zou zijn). Het is onmogelijk om het ritueel te vervangen door een zuivere uiterlijke aangelegenheid of door een zuivere innerlijke aangelegenheid. De essentie van het ritueel is nu juist de middeling tussen het innerlijke en het uiterlijke.

De bedienaars van het huwelijk, hoeveel zijn er eigenlijk? Het huwelijk is een ander symptomatisch gebied

waarin de complexiteit van het handelen binnen de kerkelijke ervaring wordt verward: het risico is inderdaad groot dat een ethisch-juridische hermeneutiek de plaats inneemt van de eigenlijke rituele ervaring. Het is immers courant het huwelijk te herleiden tot zijn juridische doeltreffendheid. Een nieuwe blik op de huwelijksrealiteit kan echter niet genoeg nemen met het opheffen van primaat van de *band* ten faveure van het niveau van “individuele rechten.” (Hegel had reeds in de negentiende eeuw gezien dat dit het begin van contractbreuk in zich droeg.)

Hernieuwde aandacht heeft tevens een lezing ontwikkeld die men zou kunnen kwalificeren als meta-juridisch. Niet dat deze de juridische dimensie van het sacrament weerlegt, maar zij plaatst haar opnieuw in de logica van de *genade* die haar ondersteunt en stevigheid verleent. Dit betreft alle aspecten van het sacrament en in het bijzonder de moeilijke vraag over de bedienaren van het huwelijks sacrament. Het is waar dat er een lange traditie bestaat, vóór alles gekenmerkt door een opvatting over het bestaan die geworteld is in het juridische en morele. Daarin zijn de echtelieden de eigenlijke bedienaren. Als wij echter dit nader beschouwen moeten we eveneens rekening houden met een *andere*, antieke, oosterse of eigentijdse lezing, die uitnodigt om in het geval van het huwelijk een meer *complexe ministeriële realiteit* te zien, die verbiedt om de juridische logica en de liturgische realiteit zomaar te integreren.

Een theorie die alleen de echtelieden als bedienaren zou erkennen, neigt te zeer afhankelijk te worden van de

wil om contract en sacrament als gelijk te beschouwen. De *Codex* van 1917 rechtvaardigde deze apologetische benadering en legde haar op aan de geestelijke praktijk. Contract en sacrament gelijkstellen maakte het de Kerk inderdaad mogelijk haar exclusieve en onloochenbare deskundigheid over elke verbintenis tussen twee gedoopten te bevestigen. Dat was conform de inzichten van Leo XIII (*Arcanum divinae sapientiae*, 1880) en vervolgens van Pius XI (*Casti connubii*, 1930).

In een uiterst gedifferentieerde maatschappij kan een dergelijke wijze van redeneren echter niet meer het verschil tot uiting brengen tussen het morele, het juridische en het rituele handelen. Aan de basis van deze theorie waarvan de overtuigingskracht voornamelijk berust op het instituut en de kracht van de begrenzingen die zij aangeeft, worden het ethische en het juridische uitvergroott ten koste van de notie van het rituele handelen. Thans, na een eeuw van zinvol overdenken van deze materie is het mogelijk om een meer uitgebalanceerd en helder oordeel te vormen. Toch kan een invloedrijk deel van de ecclesiastische opinie zich profileren met de liturgische benadering en geeft er de voorkeur aan te weigeren te zien hoe zij een *taal* zou kunnen helpen deze *tegengestelde* juridische en morele aspecten te verenigen. Met andere woorden, en om te blijven in de toon van de conclusies van de laatste gewone synode: het is alleen legitiem het *innerlijke* en het *uiterlijke* bewustzijn van het canonieke proces te verenigen in de mate waarin de autonomie van het ritueel handelen wordt erkend. Dit is van doorslaggevend belang juist vanwege haar onherleidbaarheid.

Eerste conclusie: samenhang van handelen

Aan het slot van dit theologisch traject is het goed om te besluiten met drie benaderingen waaraan ik de voorrang geef om de samenhang tussen liturgisch, juridisch en institutioneel en moreel handelen vast te stellen. Zo kan hun onderlinge onherleidbaarheid beschermd worden en kan de zuivere symbolische en rituele natuur van het sacramenteel handelen duidelijk worden weergegeven.

De toekomst van een illusie?

Het was verstandig van de Liturgische Beweging om in haar voornemen een nieuwe logica van initiatie tot de christelijke sacramenten te grondvesten, andere categorieën van *ervaring* en *verstaan van ritueel handelen* te ontwikkelen, zonder zich al te zeer bezig te houden met het verband dat deze nog niet onderzochte begrippen onderhielden met de klassieke, dogmatische en disciplinaire manieren om deze zelfde werkelijkheden te begrijpen. Het gebruik van het woord “objectief” door Romano Guardini (en ook

“De essentie van het ritueel is nu juist de middeling tussen het innerlijke en het uiterlijke.”

Sacramenteel handelen als herbronning van het geloof

door Odon Casel in een andere betekenis), getuigt ervan dat het deels een illusie was om te denken dat de liturgische wetenschap geen behoefte zou hebben aan een juridische en morele opvatting en dat zij kon steunen op haar eigen kracht om een hele traditie in beweging te krijgen en te heroriënteren.

Vandaag – beter dan honderd jaar geleden – begrijpen wij met een zekere vanzelfsprekendheid dat een liturgische herbronning die niet samengaat met een juridische hervorming en een morele omkering, tot steriliteit veroordeeld zou zijn en een dode letter zou blijven. Om een dergelijke dichtslibbing te voorkomen, moet de liturgie een principe van recht en moraal worden, van structuur en geweten. Anders zullen het juridische en het ethische, de uiterlijke wet en de wegen van het innerlijk, elders hun voedsel zoeken en dat zal zeker minder de honger stillen.

Doeltreffendheid van de liturgische hervorming

Heden ten dage lijkt het vanzelfsprekend dat de liturgische hervorming is ontstaan en ontwikkeld om een actieve deelname te bevorderen. Het betekent een erkenning dat de hervorming geleid heeft tot de beschouwing van het *rituele handelen* als niet herleidbaar tot enkel *betekenisinhoud* of *formele gezaghebbendheid*. Toch blijft de vraag hoe de eigenlijke *vorm* van een dergelijke actieve deelname anders verstaan kan worden dan als *uitoefening van een recht* (noot 2). Of beter gezegd: het is belangrijk om te zien hoe deze nieuwe *vorm van deelname aan het rituele handelen* de eigenlijke betekenis van “een recht uitoefenen” diepgaand kan veranderen.

Dat de liturgische hervorming eveneens de gelegenheid bood om juridische en morele opvattingen te veranderen, is waarschijnlijk een onverwacht aspect dat vooralsnog over het hoofd wordt gezien, maar dat toch volledig in overeenstemming is met de logica zelf van het hervormende handelen en er intrinsiek deel van uitmaakt. Hervormen is geen kwestie van korte termijn en de kwesties waren nog niet omkaderd. Niemand had bijvoorbeeld kunnen denken dat de liturgische hervorming de canonieke status (de *geldigheid*) van eerdere rituelen onveranderd zou laten!

De liturgische aard “*fons et culmen*” ten opzichte van de “*actio Ecclesiae*”

Bij het steeds herhalen dat de liturgie “bron en hoogtepunt” (“*culmen et fons*”) is, vergeten wij dikwijls dat deze beroemde definitie allereerst al het handelen van de Kerk aanduidt (“*ad quod actio Ecclesiae tendit*”) (noot 5). Een herdefiniëring van “bron en hoogtepunt” van het ecclesiastisch handelen betekent derhalve een herlezing van het wezen zelf van de Kerk vanuit haar handelen. Vanuit ecclesiastisch oogpunt hangen de spanningen die wij in onze tijd gewaarworden, grotendeels af van een noodzakelijke doch moeilijke verruiming met betrekking tot de *proto-logische* en *eschatologische* waarde van de liturgie ten opzichte van het canoniek en moreel handelen.

Het canoniek handelen heeft het voordeel van door de wet gegarandeerde doeltreffendheid; het moreel handelen dringt rechtstreeks door tot de kern van het goede. Het liturgisch handelen heeft echter het voordeel van het *primaat van de vorm* en van een *synthese van het innerlijke en het uiterlijke*. Deze synthese werkt als een *ervoor* (een “in den beginne”) maar ook als een *erna* (een “in laatste instantie”). Een dergelijke herschikking van het verband tussen de verschillende handelingen onthult (en versluiert tegelijkertijd) het eigenlijke geschenk van een nieuw ecclesiastisch model.

De ecclesiologie kan niet meer functioneren door zich tevreden te stellen met institutionele of morele reducties, juist omdat het institutioneel en moreel handelen onvoltooid blijft; zij ontberen een begin en een eind. De Kerk valt dus niet exact samen met “een perfecte maatschappij” of met “geordende liefde”. Zij kan zich echter evenmin blijven beschouwen volgens de criteria van een objectieve wereld tegenover subjectieve disposities. Zij zal opnieuw en zonder ophouden moeten putten uit en terugkeren naar deze bijzondere vorm van haar handelen, naar een volmaakt *intersubjectieve* vorm, waarin zij werkzaam is door Christus, met Christus en in Christus en waarin zij door de werking van de Geest verenigd is met de Vader. Het beslissende, eerste en ultieme

H. Augustinus ontvangt het doopsel. Sculptuur uit de kathedraal van Troyes (Frankrijk).

beeld van deze communicerende beweging blijft het *handelen* dat de rituele taal gebruikt als haar meest directe en doordringende instrument. In de loop van een vruchtbare eeuw van onderzoekingen, heeft de Liturgische Beweging duidelijke strategieën ter differentiëring opgevoerd, om in een *uiterst* gedifferentieerde en complexe wereld te spreken over een *anderszins* gedifferentieerde en complexe God.

Tweede conclusie

Voor Frankrijk getuigt het Institut Supérieur de Liturgie van een evolutie die volkomen in overeenstemming is met hetgeen ik zojuist uiteen heb gezet. Samenvattend, en op gevaar af schematisch te zijn, zou men kunnen zeggen dat de belangrijkste bijdrage van deze theologische verdieping van de liturgie zich driedig ontvouwt, namelijk historisch, filologisch en antropologisch. De roeping om de liturgie te herbronnen maakt wezenlijk de identiteit van het I.S.L. uit: liturgie wordt hier werkelijk als “*fons*” beschouwd. Om deze intuïtie evenwel recht te doen is het nodig een omkering te ervaren naar een hernieuwd verstaan van het ritueel (*intellectus ritus*) ten dienste van een nieuw verstaan van het geloof (*intellectus fidei*).

Zonder het begrijpen van het *handelen* – als haar eigenlijke wijze van *zijn*, dat een *handelen* is – ontzegt de theologische traditie zich een beslissende schakel die haar verbindt met haar oorsprong en kan zij daardoor niet meer trouw aan zichzelf blijven. Zonder

een duidelijke en degelijke uitwerking van de rituele praktijken – die zich niet tevreden kan stellen met een zuiver archeologische of nostalgische benadering, maar die rekening moet houden met de uitdagingen van de antropologische, culturele en spirituele werkelijkheid – zal het ons niet gegeven zijn aan de eisen van onze theologische roeping te beantwoorden. Het is nauwelijks nog aanvaardbaar het sacrament voor te stellen door het *handelen* te herleiden tot *norm* of *waarde*. Gedurende de zestig jaren onderzoekswerk bestond de bijdrage van I.S.L. erin om het *sacramenteel handelen* te begrijpen en te rechtvaardigen, te verdedigen en uit te leggen.

Wij kunnen echter eveneens hoopvol vaststellen dat het beste nog moet komen. Het is aan de volgende generaties om de Kerk een verstaan van het ritueel te geven, dat niet meer met een intellectualistische visie van de liturgische traditie vermengd zal zijn. En dit niet-intellectualistische herverstaan is daarom niet minder lucide noch minder intelligent.

Kortom, de beste dienst die het I.S.L. heeft bewezen en in de toekomst kan bewijzen ten aanzien van de liturgische traditie bestaat hierin dat zij ons in herinnering brengt dat *traditie*, nog voor zij een substantief is, van een werkwoord afstamt en dat zij voor alles een handelen is. De traditie begrijpen, dat is vóór alles haar begrijpen als overdracht, als *handelen*, die Christus en Zijn Kerk samen vervullen.

Gregoriaans festival 2019: veel werk in uitvoering

Tekst: drs. J.F. van Heijningen

In 's-Hertogenbosch is van 14 t/m 16 juni 2019 de zevende editie van het Nederlands gregoriaans Festival gehouden. Het centrale thema was ditmaal 'Werk in uitvoering': scholae en muziekensembles brachten het gregoriaans in verschillende vormen tot leven, door te zingen. De vraag die centraal stond op het festival was: "Hoe moet je deze gezangen precies uitvoeren?" Daarbij werd vooral ruim baan gegeven aan jonge zangers.

Van het hele - zeer veelzijdige - programma, kunnen we slechts willekeurig enkele onderdelen belichten. De musici waren vooral praktisch bezig, met zingen, met het geven van workshops.

Tijdens de Mis op zondagmorgen in de Sint-Janskathedraal van 's-Hertogenbosch, memoreerde plebaan Vincent Blom aan het festival en hij wenste de

deelnemers daaraan een goede manifestatie toe. "Deze gregoriaanse muziek hoort tot leven te worden gebracht binnen 'Levende Liturgie' en niet louter te worden beleefd als concertgenre," gaf hij de aanwezigen mee. Parallel vond in de nabijgeleden protestantse Grote Kerk een oecumenische dienst plaats, met gezangen door de Schola Cantorum Amsterdam o.l.v. Marcel Zijlstra met Jamie de Goei, orgel.

Hoofdconcert

Het hoofdconcert werd op zaterdagavond 15 juni ten gehore gebracht door het wereldberoemde Franse vocaal ensemble Organum, al sinds 1982 o.l.v. Marcel Pérès. Dit ensemble bracht gregoriaanse gezangen van de periode tussen de vierde en dertiende eeuw. Organum heeft een heel eigen kijk op het gregoriaans en het festivalbestuur

was dan ook zeer vereerd, dat dit Franse ensemble in de Bossche kathedraal hun gregoriaans liet klinken.

Mozarabisch

Vrij onbekend in Nederland is de Mozarabische ritus, ofwel de liturgie en gezangen van christenen die in het Spanje van de vroege middeleeuwen leefden onder de toenmalige moslim-dominantie op het iberisch schiereiland met Spanje en Portugal. Geert Maessen, dirigent van de schola Gregoriana Amsterdam, gaf zondagmiddag 16 juni een lezing over deze stroming en de zoektocht naar (verloren) melodieën van de Mozarabische kerkliederen. “Veel is verloren gegaan,” sprak hij, “maar toch weten we heel wat van de Mozarabische rituelen.” Vervolgens bracht hij met zijn Schola Gregoriana Amsterdam tien Mozarabische gezangen tot leven waarbij hij het publiek vroeg om op een enquêteformulier zijn mening te geven over de zangwijze van elke hymne.

Alamire-codex

Het Ensemble Cantores Sancti Gregorii bracht onder leiding van Jan Janovčík een lof- of vesperdienst ten gehore met muziek uit de Alamire-codex volgens de liturgische voorschriften zoals gebruikelijk bij de Zwanenbroeders in ‘s-Hertogenbosch. Jan Janovčík en zijn ensemble verlenen regelmatig hun medewerking aan de Tridentijnse Mis zoals die wordt opgedragen op zondagmiddagen in de Sint-Annakerk te Hintham (bij ‘s-Hertogenbosch).

Visitatio Sepulchri

Aan het slot van het festival werd een religieus muzikaal spel met teksten in gregoriaanse zang opgevoerd: *Visitatio Sepulchri*, ofwel ‘Het bezoek aan het lege graf (van Jezus)’. De zangeressen behoorden tot het Vocaal Ensemble Cantamare, onder leiding van Silvère van Lieshout. Het stuk bestaat uit zeven korte ‘scènes’:

1. De aanschaf der kruiden, 2. De klacht der vrouwen, 3. Het bezoek aan het graf, 4. Maria Magdalena’s bezoek, 5. De twee discipelen, 6. De pelgrims en 7. De apotheose. Aan het einde werd het *Te Deum* gezongen. Het ensemble Cantamare bestond geheel uit vrouwen, die ook mannenrollen vertolkten (nl. de discipelen). Uitzondering was de Christusfiguur, die vertolkt werd door de enige man in het ensemble, dirigent Silvère van Lieshout.

Wishful Singing

Het Nederlandse vocaal ensemble Wishful Singing, bestaande uit vijf jonge zangeressen, had een groot aandeel in het zaterdagprogramma van het festival. Zij verzorgden ‘s middags samen met leden van de Bossche Schola Cantorum *Die Sangeren Onser Liever Vrouwen* van de Sint-Janskathedraal en leerlingen van het Maurick College Vught een openbare workshop. In de late middag zong Wishful Singing *Stairway to Heaven*, een fictieve mis in volle glorie, zoals die gevierd werd in de Middeleeuwen.

Planctus Cygni

Een bijzonder onderdeel van deze festivaleditie was het Collegium Vocale Eindhoven, die onder meer de *Planctus Cygni* (‘De Klaagzang van de Zwaan’) ten gehore bracht, in een uitgebreidere vorm dan die op de Gregoriaanse Dag van 9 juni 2018. Deze zwaan zal ongetwijfeld nog verder uitvliegen.

Het volgende meerdaagse Nederlands gregoriaans Festival wordt gehouden in ‘s-Hertogenbosch in 2021. In 2020 houdt men een Gregoriaanse Dag. Voor meer informatie:

Website: <http://www.gregoriaansfestival.nl>

E-mail: secretariaat@gregoriaansfestival.nl

Telefoon: 06-49103735

Benedictus XVI over de geest van de liturgie

Tekst: drs. K.P.Th. Wiecherink

Een logisch vervolg op *Vom Geist der Liturgie* van Romano Guardini is *Der Geist der Liturgie*, geschreven door Joseph Ratzinger. Het boek verscheen in 1999, dus nog in de jaren van zijn kardinaalschap. Dat beide titels vrijwel identiek zijn is opzet: hiermee wilde Ratzinger zijn schatplichtigheid aan Guardini aangeven. Het verschil tussen beide boeken zit hem in het andere tijdsbestek. Ratzinger wil de liturgische theologie van Guardini, die aan het einde van de Eerste Wereldoorlog het licht zag, actualiseren. Zijn doelstelling is om de huidige vragen, hoop en gevaren te behandelen. Wij zullen ons aan de hand van *Der Geist der Liturgie* verdiepen in de liturgieopvatting van Joseph Ratzinger / Benedictus XVI. Zelf gebruikt hij buiten zijn encyclieken en andere pauselijke geschriften het liefst de naam Ratzinger, omdat hij bij voorkeur als theoloog spreekt teneinde de discussie niet te ontmoedigen.

Eenheid van cultus, recht en ethos

Allereerst wordt de liturgie als spel door hem besproken. Aansluitend bij Guardini's opvatting dat het wezen van het spel is dat het geen *doel* maar wel een *zin* heeft, geeft hij aan dat het spel een oase van vrijheid is waarin wij "een ogenblik het Zijn vrij kunnen laten stromen." Maar het is meer. Het brengt ons terug naar de kindertijd, waarin we spelenderwijs oefenen voor de grote, echte wereld. Elders¹ schrijft Ratzinger dat Christus' dood de enige liturgie in de wereldgeschiedenis is die zich niet in het begrensde bereik van het liturgische spel in de tempel afspeelt, maar in de werkelijke tempel, voor het aangezicht van God.

En zo is de liturgie een oefening voor de echte wereld die ons in het hiernamaals wacht en waarnaar we verlangend uitzien. Dit sluit niet alleen aan bij Mc. 10,13: "Wie het

Joseph kardinaal Ratzinger, later paus
Benedictus XVI

Koninkrijk Gods niet aanneemt als een kind...”, maar ook bij Ratzingers eigen positie, waarin hij – verwijzend naar een uitspraak van Robert Spaemann – aangeeft: Ik geloof ongeveer hetzelfde wat ik als kind geloofde; alleen heb ik er intussen meer over nagedacht.² Toch is het spelelement in de liturgie anders dan bij het gewone spelen. Dit laatste is gericht op een andere wereld die duidelijke contouren heeft. In het liturgisch spel echter speelt – net als in het boek Exodus – die andere wereld (het beloofde land) een secundaire rol. Het gaat er in de eerste plaats om God te dienen. “Het leven wordt pas tot werkelijk leven, wanneer het zijn vorm uit de blik op God ontvangt.”

In Exodus ontvangt het volk dan ook niet alleen aanwijzingen met betrekking tot de liturgie, maar ook een rechtsorde en een leefregel.

Cultus, recht en ethos zijn met elkaar vervlochten. Cultus is meer dan een godsdienstoefening. Cultus omvat het hele menselijk leven voor zover het zijn blik op God gevestigd houdt. En dat houdt dan ook in dat recht en ethos geen stand houden waar zij niet vanuit de liturgie worden geïnspireerd. Geen ware menselijke existentie zonder de juiste cultus. Daarmee is cultus de voorloper van het echte leven. Het betekent ook dat grotendeels atheïstische maatschappijen als onze huidige naarstig op zoek gaan naar een pseudo-cultus.³ De nietigheid hiervan kan echter nauwelijks worden verborgen. Liturgie is niet door mensen te maken. Alleen God kan ons tonen hoe we Hem kunnen vereren. Afgoderij kan zich vermommen als echt ritueel. Bij de verering van het gouden kalf leek het op een onderliggende verering van God. Het was echter een god die de mensen zelf hadden geschapen en zichtbaar gemaakt en die werd gebruikt ter zelfbevestiging van het feestvierende volk.

Exitus en reditus

Niet-christelijke godsdiensten kennen vaak een geven en een nemen van de godheid. De goden dragen de kosmos, maar zij moeten door mensen 'gevoed' worden in de vorm van offers.⁴ De mens is er voor de god en dient daarmee het geheel. Het christendom is wezenlijk anders, zoals blijkt uit Genesis. Het doel van de schepping is het verbond tussen God en mensheid, dat gebaseerd is op liefde. Deze liefde is voor de mens het voorwerp van zijn vrije wil. De sabbat staat hier symbool voor: het is de dag waarop God en mens vrij zijn en waarbij het verschil tussen heer en knecht wegvalt. Het antwoord dat de mens geeft op de liefde van God heet: aanbidding. Deze uit zich niet in offers, maar in de overgave aan God. In *Einführung in das Christentum* heet het: "God zoekt geen stieren en bokken, maar de mens; het 'ja' zonder voorbehoud van de mens tot God kan alleen de ware aanbidding zijn. (...) Aan God behoort alles. (...) het vrije 'ja' van de liefde is alles waarop God moet wachten." De mens treedt uit zijn schijnbare autonomie en vindt zichzelf in Hem door zich te verliezen (zie o.a. Mc. 8,35). Zo sluit het doel van de eredienst aan bij het doel van de schepping: vergoddelijking, een wereld van vrijheid en liefde.

Tegenover het denken van Teilhart de Chardin, die in de kosmos een groeiende beweging naar steeds complexere eenheden ontwaart,⁵ stelt Ratzinger een kringloop van *exitus* en *reditus*, naar buiten keren en terugkeren. Het gaat daarbij om een reeks van cirkelvormige bewegingen die de eeuwige kringloop van ontstaan, opgang, neergang en einde weergeven. Dit is echter ook te verstaan als een verticale beweging van en naar de Schepper toe. De *exitus* is daarbij de val uit het goddelijke. Het niet-goddelijke zijn is immers altijd onvolmaakt. Het staat voor het tijdelijke, het negatieve, de zonde. De *reditus* is dan de terugkeer, het opgevangen worden, de verlossing. De cultus heeft te maken met deze ommekeer, een terugkeer naar huis zoals bij de verloren zoon het geval is. De gnostische wijze van denken meent echter dat deze terugkeer door een uitverkoren groep zelfstandig te realiseren valt, terwijl de eenvoudiger zielen dit via de liturgie moeten zien te bereiken. We zien dit in de geschiedenis, maar ook thans bij bepaalde esoterische en exotische religies.

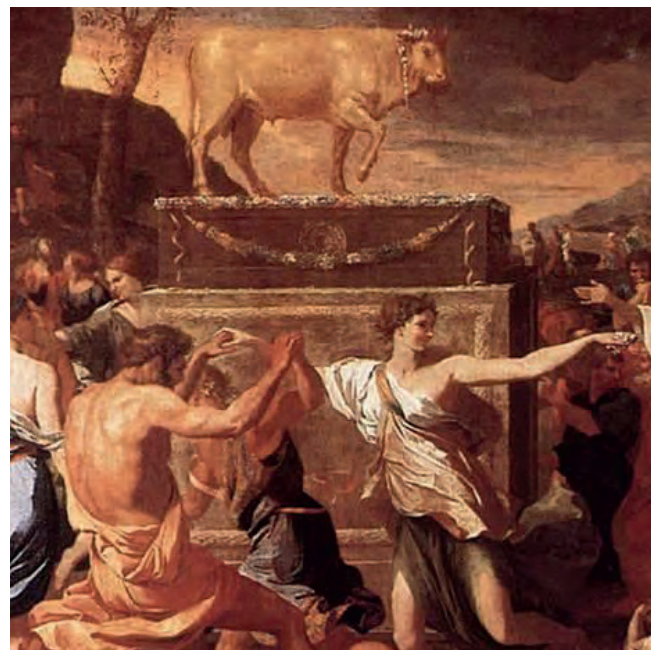
In het christelijk denken heeft de *exitus* zich echter tot iets positiefs ontwikkeld. Het gaat niet primair om de gevallen mens, maar om Gods schepsel dat er op uit gestuurd wordt om in vrijheid en liefde terug te keren. Zo ontstaat een dialoog in liefde tussen Schepper en schepsel. Door een verkeerd verstaan van vrijheid kan deze liefde als afhankelijkheid worden ervaren en daardoor worden afgewezen. De tragiek van de moderne mens is dat hij geen terugkeer tot God wenst, maar ook niet in staat is om zichzelf te verheffen. Om deze verloren schapen

terug naar huis te brengen is God zelf mens geworden teneinde bij Zijn verheffing de mensen tot Zich te trekken. Christelijke cultus is de weergave hiervan.

De tempel

De liturgie zoals wij die nu kennen heeft zich vanuit de heidense godsdiensten via het jodendom ontwikkeld. De vele 'machten en krachten' raakten op de achtergrond toen de joden de ene God leerden kennen en aanbidden. Het offeren dat de oude godsdiensten kenden vinden we ook nog bij het jodendom, tot uit het joodse volk een Lam voortkwam wiens offer alle verdere offers overbodig maakte. Maar al in het Oude Testament vinden we passages waarin trouw en gehoorzaamheid boven offers worden gesteld. Ook de tempel krijgt een andere positie. Reeds in Exodus (25,40) vinden we dat de tempel een model is, gevormd naar de ware tempel die God aan Mozes heeft getoond. De Allerhoogste woont niet in een tempel die door mensenhanden is gebouwd. En heeft Jezus in die tempel geen grote schoonmaak gehouden, zoals alle evangelisten melden? Het lichaam van de opgestane Heer neemt de plaats in van de overgeleverde tempel. Zijn uitgestrekte armen omvatten de wereld. Daardoor is de christelijke ritus wezenlijk anders dan de joodse eredienst. De joden zien deze dienst immers als tijdelijk, in afwachting van de herbouw van de tempel.

De christelijke liturgie is niet persoons-, plaats- of tijdgebonden. Het is de algemene liturgie die het horizontale (de eenheid van de mensheid) en het verticale (de eenheid met God) verenigt. Maar de liturgie blijft tegelijkertijd de liturgie van de hoop. De niet door mensen gemaakte tempel is er, maar is tegelijkertijd nog in aanbouw. De omarming door de Gekruisigde is pas begonnen. De christelijke liturgie is nog op weg naar de verandering van de wereld die pas zijn beslag zal krijgen als God 'alles in allen' is.

Benedictus XVI over de geest van de liturgie

De eerste stap van tempeloffer naar universele aanbidding is gezet, maar de hoop heeft zijn doel nog niet bereikt. Het nieuwe Jeruzalem zal geen tempel meer nodig hebben, omdat God en Lam daar Zelf tempel zijn. De tijd tussen ‘reeds’ en ‘nog niet’ waarin wij ons bevinden, vraagt om een specifieke vorm van liturgie. Tegenover onze temporele conditie staat het tijdloze, altijdurende ‘ja’ van de Zoon jegens de Vader. Het ‘ooit’ is blijvend en daarmee gelijk aan het ‘nu’. De grootsheid van de eucharistie bestaat uit dit ‘nu’, dat de gehele tijd van de Kerk uitmaakt.

Wanneer verleden en heden in de liturgie één zijn, geldt dat dan ook voor de toekomst? Ja, maar niet onvoorwaardelijk. Voorwaarde is dat wij één zijn met Christus, dat de wereld een plaats van liefde geworden is, omdat ook wij levend offer geworden zijn. In de volheid van Christus eindigt het ‘nu’. Tot die tijd nemen wij deel aan de hemelse liturgie door middel van aardse tekenen. In de liturgie verandert de *exitus* in *reditus*: het afdalen van God leidt tot ons opstijgen. De tijd van Christus en de aardse tijd sluiten bij elkaar aan. De verlossing vindt plaats: de herder neemt het verloren schaap op de schouders en draagt het huiswaarts.

Het kerkgebouw

Het kerkgebouw is voor sommigen (i.c. de protestanten) niet meer dan een plaats van samenkomst voor de gelovigen. Het bijeenkomen heeft echter een reden, een waartoe. In zijn algemeenheid gaat het daarbij om het samenzijn in een vrede die de wereld niet kan geven. Meer specifiek betreft het – zoals dat reeds in de Sinai het geval was – het luisteren naar Gods woord en het voltrekken van het offer. De Ark van het Verbond speelde destijds een belangrijke rol. Deze was het enige ‘voorwerp’ waarin het Allerheiligste kon plaatvinden. Het was de lege troon waarin de wolk van de tegenwoordigheid Gods zich neerliet. De Ark is zo een weergave van de aanwezigheid van God en tegelijkertijd

– in de lege troon – van Zijn onzichtbaarheid. De Ark is in de ballingschap verloren gegaan en werd zo tevens symbool van verwachting en hoop. De verwoesting van de tempel voegde daar het wachten op de herbouw door de Messias aan toe. In de synagoge ging de dienst van het woord een verbinding aan met de offerliturgie van de tempel. De gebeden uit de schriftrollen kwamen voort uit de rituele gebeden en werden tot een equivalent van het offer. Ratzinger herkent in deze joodse liturgie een wezenlijke eenheid der beide testamenten. Ook is er een constante en een samenhang tussen synagoge en kerkgebouw. Dit laatste komt vooral door de joodse gewoonte om ruimtes in de vorm van de Griekse basilica als plaats van samenkomst te kiezen; een gewoonte die door de vroege christenen werd overgenomen.

Het gebouw kreeg bij de christenen wel een andere functie. De stenen tempel, die bij de joden symbool van de hoop is en waarnaar men zich richt, vervult bij de christenen deze rol niet meer. Zij richten zich naar het oosten, naar de opkomende zon, die symbool staat voor de wederkomst van Christus.⁶ Dat betekent dat men in het gebed dat naar het oosten gericht is Christus als het ware tegemoet treedt.⁷ Het oosten staat tevens voor het kosmische element; dat

wil zeggen dat de hele kosmos meebidt en op verlossing wacht.⁸ Daarom is het van belang dat zowel de kerken als ook de eredienst zich naar het oosten richten. Het altaar staat in de christelijke kerk doorgaans aan deze oostkant en vormt daardoor een overgang van de wereld naar God. Het altaar is niet alleen in het oosten gesitueerd, maar is daar tevens onderdeel van. Het is de plaats van de opengescheurde hemel. Een parallel met het jodendom is de omgang met het Woord. In de synagoge wordt de Thora met eerbied omgeven en respectvol opgeborgen, zoals in de kerk het Evangelie. De rabbi spreekt vanaf de cathedra van Mozes, terwijl de bisschop (de priester) in opdracht van Christus uitleg geeft over de Bijbel. Daarbij komt echter een nieuwe heilige plaats, het altaar.

Na de lezing van het Woord richten allen zich tot het altaar, naar het oosten. Zo heeft de liturgie in de vroege kerkenbouw twee locaties: gegroepeerd rond de zetel van de bisschop en gemeenschappelijk gericht naar het oosten. Een verschil met de joodse ritus is plaats en positie van de vrouwen. In de synagoge nemen zij plaats op het balkon, terwijl zij in de kerk in de heilige ruimte zelf aanwezig zijn.

Ad orientem

Vervolgens gaat Ratzinger door op de ‘oriëntering’ van de ritus. In het christendom is dit veel minder vanzelfsprekend dan in jodendom en islam. God is immers geest en Hij is overal: dan zijn we toch aan geen enkele plaats en richting gebonden? Dat is zo, maar God heeft ook het vlees aangenomen en is binnengetreten in de tijd en ruimte van onze aardse verhoudingen. Het kosmische symbool van de opgaande zon drukt de universaliteit van alle locaties uit en houdt toch vast aan de concreetheid van de godsopenbaring. De plaats van het altaar heeft allereerst te maken met de plaats van de graven der martelaren. Zo is het in de St. Pieter en op andere plaatsen. Zij vormen het levende altaar van de kerk, die niet uit stenen, maar uit mensen bestaat. In onze tijd is er discussie ontstaan over de gebedsrichting. Nu is het zo dat de St. Pieter niet op het oosten maar op het westen georiënteerd is, zodat de priester, wil hij zich naar het oosten richten, zich tevens tot het volk richt. Dit heeft de liturgische vernieuwingsbeweging uit de 20e eeuw aangegrepen om de eucharistie *versus populum* te propageren. Dit gebeurde vooral na Vaticanum II, hoewel het concilie daar zelf geen uitspraken over heeft gedaan. Het zou de actieve participatie van het volk bevorderen en aansluiten bij het ‘oerbeeld’ van de maaltijd zoals die in de oudheid plaatsvond. Ratzinger brengt daar tegenin (en hij baseert zich daarbij o.a. op Louis Bouyer en Cyrille Vogel) dat de tafelschikking in de oudheid zó was dat men niet tegenover elkaar zat of aanlag. Bovendien is de maaltijdgedachte in de liturgie secundair. Het gaat vooral – en dat is het ‘nieuwe’ – om de samensmelting van joodse woorddienst met de gedachtenis van Christus’ dood en verrijzenis tot de eucharistie en daarmee om de samenhang van tempel en synagoge, van Woord en sacrament, van de kosmische en de historische dimensie. Het bidden naar het oosten werd door de modernisten echter opgevat als bidden met de rug naar het volk.

Bijverschijnsel van de moderne maaltijdgedachte is een clericalisering van de Mis. De priester wordt op deze wijze de centrale figuur, de voorganger, zoals men hem thans graag noemt. Om deze ontwikkeling te neutraliseren, worden er allerlei werkgroepen in het leven geroepen, die een creatieve inbreng moeten hebben, maar die vooral zichzelf inbrengen. Met als gevolg dat God nog verder op de achtergrond raakt. Want de gezamenlijke wending naar het oosten was geen ‘celebratie naar de muur’ noch ‘het volk de rug tonen’, maar een zich samen richten op de Heer. Wie zich in processie naar de komende Christus beweegt, sluit zich niet op in een kring waarbij men elkaar aankijkt. Het zou daarom beter zijn om de dienst van het Woord, waarin de communicatie tussen verkondiger en toehoorders wezenlijk is, te scheiden van het zich samen richten naar het oosten, naar de Heer dus, bij het hooggebed.

Er is Ratzinger wel het verwijt gemaakt dat hij zou romantiseren en dat het toch niet meer van deze tijd is om zich naar de opgaande zon te keren. Maar, zo repliceert Ratzinger, gaat ons de kosmos dan niet meer aan? Zitten we zó in ons kringetje opgesloten? Ook wordt er gesteld dat wij, door elkaar aan te kijken, in de mens het evenbeeld van God aanschouwen. Dat geldt echter alleen wanneer wij zien met de ogen van het geloof. Zo eenvoudig ziet men God niet in de mens. Wanneer het in de praktijk moeilijk is om de kerk ‘om te bouwen’, zou men zich samen op het kruis kunnen richten, dat daartoe in het midden voor het altaar is geplaatst. Men moet dan echter niet het kruis opzij zetten, om een onbelemmerde blik op de priester te kunnen hebben.

De oostelijke gebedsrichting is overigens geenszins specifiek voor de oude misorde. Vanaf Vaticanum II zijn er regelmatig stemmen opgegaan om deze binnen de *novus ordo* te handhaven dan wel te herstellen. In recentere jaren kunnen we onder meer denken aan pleidooien hiervoor van pater Johan te Velde⁹ en van kardinaal Sarah. Maar de overgeleverde gebedsrichting is hier en daar ook in ere hersteld in het kader van een hernieuwde belangstelling voor de *vetus ordo*, waar paus Benedictus XVI later, in 2007, in zijn *motu proprio Summorum Pontificum* ruimere mogelijkheden voor heeft geschapen.

Benedictus XVI over de geest van de liturgie

Christus leeft in mij

De transsubstantiatie en de aanbidding van de Heer in het sacrament worden door sommigen als middeleeuwse relictien beschouwd. De *Realpräsenz* wordt echter in b.v. Joh. 6,53v al met zoveel woorden genoemd en ook bestaat daar bij de vroege kerkvaders geen twijfel over. Daarnaast is het zo dat het doel van de eucharistie is dat wij zelf veranderen, dat wij – in de woorden van Henri de Lubac – *corpus verum* worden, zoals ook het sacrament wordt aangeduid. Het eucharistische lichaam van de Heer wil ons samenvoegen opdat wij waarlijk Zijn lichaam worden. Dat kan echter alleen wanneer Hij ons Zijn ware lichaam schenkt. Zo geldt dan het woord van Paulus: “Ikzelf leef niet meer, Christus is het die leeft in mij” (Gal. 2,20). En Hij blijft bij ons wonen in het tabernakel, de opvolger van de Ark des Verbonds, waarin het stukje brood anticipeert op het Nieuwe Jeruzalem. Dat brood dat we in het tabernakel aanbidden is niet anders dan dat van de communie, maar de communie bereikt pas haar volle diepte in de aanbidding. Daarom behoort het tabernakel in de kerk een passende plaats te krijgen.

De mens is aan tijd en ruimte gebonden. God is eeuwig, maar dat betekent niet dat Hij tijdloos is. Veeleer is het zo dat Hij de tijd regeert. De relatie tussen tijd en eeuwigheid is door Christus gelegd: Hij is eeuwige God en tijdgebonden mens. Voor de mens is de tijd allereerst een kosmisch fenomeen. Zon en maan regeren onze levenscycli.¹⁰ Daarnaast hebben planten, dieren en de mens hun eigen cyclus. De oosting (het naar het oosten gericht zijn) van de kerk voegt daar twee aspecten aan toe. Het betreft ruimte en tijd op elkaar; de ruimtelijkheid van het kerkgebouw richt zich immers op de tijd van de wederkomst. Maar het legt ook een

relatie tussen God, die Zelf licht is, en onze aardse aanschouwing van het licht. In de tijdsbepaling speelt de positie van de zondag een grote rol. Deze ‘opvolger’ van de sabbat kenmerkt zich o.a. als dag van het begin van de schepping, van de opstanding en (als achtste dag) de dag van de wederkomst. Centraal in de tijdsbeschouwing staat Pasen als feest van het eeuwig leven. De bevrijding van de dood is tegelijkertijd de bevrijding uit het individualisme en egoïsme. Zo werd Pasen ook het grote feest van het doopsel, waarin de mens uit zijn oude existentie treedt om in gemeenschap met Christus de Verrezenen in de universele gemeenschap van de mensheid te treden.

Eindnoten

- 1 *Einführung in das Christentum.*
- 2 *Licht van de wereld*, een gesprek met Peter Seewald
- 3 Denk b.v. aan de ‘witte marsen’ wanneer er weer een aanslag of andere moordpartij heeft plaatsgevonden.
- 4 Vgl. Goethe’s gedicht *Prometheus*.
- 5 Zie voor een uitvoerige bespreking: Allerd Stikker, *Tao, Teilhard en Westers Denken*.
- 6 Cf. de encycliek *Lumen fidei*, op naam van paus Franciscus, (voor het overgrote deel) geschreven door paus Benedictus XVI.
- 7 Overigens is ook het omgekeerde waar. In *Einführung* heet het: “Liturgie gründet im Ostergeheimnis; sie ist zu verstehen als das Zutreten des Herrn auf uns....“
- 8 Vgl. Rom. 8,22.
- 9 Zie o.m. *Bidden naar het oosten*.
- 10 Het concilie van Nicea heeft door de datum van Pasen te bepalen op de eerste volle maan in de lente de maankalender (symbool voor het vergankelijke, de dood) en de zonnekalender (de verrijzenis, de eeuwigheid) met elkaar verbonden.

Verenigingsnieuws

Retraite voor de Vereniging, met E.H. Bodar

Na de positieve reacties op de jubileumretraite van de vereniging in 2017 is er opnieuw een retraite georganiseerd voor leden van de Vereniging, voor zowel heren als dames. Deze retraite vindt in 2020 plaats van donderdag 30 april (14.30 uur) tot en met zaterdag 2 mei 13.00 uur. De locatie is het retraitshuis Ludgerirast van de Benedictijner abdij Gerleve nabij Billerbeck in Duitsland, zo'n 60 km over de grens bij Enschede (www.abtei-gerleve.de/nl/retraitshuis-ludgerirast/). De retraite zal geleid worden door de Z.E.H. Antoine Bodar.

Meer informatie over het programma en de inhoud van de retraite volgen. Mocht u willen deelnemen, dan kunt u zich alvast een plekje reserveren. De aanmelding start later. Er zijn 20 plaatsen beschikbaar. Kosten bedragen ongeveer 140 euro. Dit is voor twee nachten, een eenpersoonskamer en inclusief alle maaltijden. Een plek reserveren kan door een e-mailbericht te sturen naar s.harperink@home.nl. Voor vragen kunt u ook via dit mailadres contact zoeken of bellen naar 06-29202341.

Dag van de Latijnse Liturgie

Dit jaar vindt de Dag van de Latijnse Liturgie plaats op zaterdag 14 september, in Vleuten. Deze dag begint om met 11.00 uur met een H. Mis (gewone ritus) in de Sint-Willibrorduskerk te Vleuten, pastoor Ohlhaan 34. Hoofdcelebrant is mgr. Th.C.M. Hoogenboom, hulpbisschop van Utrecht; diaken I. Osseweijer assisteert.

Het verdere programma is in Parochiecentrum Kerkestein, naast de Sint-Willibrorduskerk:
Na de H. Mis: lunch (gratis);
13.30 uur: lezing door de heer Thomas Op de Coul.
Daarna gedachtenwisseling;
15.30 uur: vespers.

Vleuten is goed bereikbaar per bus en trein. Vanuit NS-station Vleuten kun je de toren van de Sint-Willibrorduskerk zien.

Onderwerp van de lezing is: "Stabiliteit en verandering in de kartuizerliturgie." De kartuizerorde staat sinds haar ontstaan in de elfde eeuw bekend om haar terughoudendheid wat betreft veranderingen in haar levenswijze en liturgie. Ontwikkelingen in de liturgie en het gregoriaans in de eeuwen erna heeft zij grotendeels aan zich voorbij laten gaan. Toch waren er nieuwe feesten die zij moeilijk kon negeren (zoals Corpus Christi) en ook andere aspecten van haar liturgie ondergingen verandering, zij het in 'slow motion'. In deze voordracht zal de spreker ingaan op dit spanningsveld tussen stabiliteit en verandering, dat tot op de dag van vandaag in de kartuizerorde speelt.

Voor meer informatie:
Website: www.latijnseliturgie.nl
mailadres: vereniging@latijnseliturgie.nl

Adressen

Dagelijks bestuur

Voorzitter: mr. J.L.W.M. Zuiddwijk, Postbus 39,
9540 AA Vlagtwedde, 0597-434252
Vicevoorzitter: C. Mennen, pr., De Klok 24, 5251 DN
Vlijmen, 073-8515406
Secretaris: drs. H.C.W. Schilder, pr., Schout Backstraat
118, 5037 MZ Tilburg, 06-23650045
Penningmeester: vacature
Lid: drs. H.M.G. Kretzers, Bartholomeusstraat 15,
6121 JH Born, 046-4856437

Algemeen bestuur

mr. D.W.M. Boerboom, Goudplevier 23,
3831 GP Leusden, 033-7539385
mw. H. Bos-Boerefijn, heleenbos.vvll@gmail.com
dr. P.A.J. François, pr., Bosmanslei 16, B-2018
Antwerpen, 0032 474 719131
drs. S. Harperink, Voortsweg 7,
7523 CB Enschede, 06-29202341
drs. J.F. van Heijningen, Joh. Wagenaarkade 84 II,
3533 TM Utrecht, 030-2960889
L.J.A.J. Looman, Eikelkamp 16,
8162 ZJ Epe, 0578-616629
dhr. S.M. van Roode B.Ed., stevenvanroode@gmail.com

Erevoorzitter

A.F.M. de la Porte

Erelid

A.G.L. Dols, diaken

Contactpersonen

Friesland: p.a. mr. F.P.M. Slijkerman,
Ridderspoorweg 40, 9753 GK Haren (Gr.),
050-5346041
Gelderland - Apeldoorn: L.J.A.J. Looman, Eikelkamp
16, 8162 ZJ Epe, 0578-616629
Gelderland - Arnhem: H.W. van der Ven,
Doorwerthlaan 1, 6825 EW, 026-3610749
Groningen: vacature
Limburg: mevr. M.F.Th. de Gou, Klaasvelderweg 63,
6295 AH Lemiers, 043-3065516
Noord-Holland - Amsterdam: drs. R.C.A. Polet, diaken,
Cornelis Schuytstraat 32-II, 1071 JJ, 020-3343785
Noord-Holland - Haarlem: W.A. Heppe, Beemsterstraat
8 V, 2131 ZB Hoofddorp, 023-5620191
diocesaan 's-Hertogenbosch: mevr. drs. M.H. Stoelinga-
Kruse, Berg en Dalseweg 85 A, 6522 BC Nijmegen,
024-3222372
Overijssel - Twente: drs. S. Harperink, Voortsweg 7,
7523 CB Enschede, 06-29202341
Overijssel - Zwolle: A.F.M. ter Bekke, Cypressenlaan 9,
8024 XP Zwolle, 038-4537803
Zeeland: mevr. M. van Peer-Dubois, Oostsingel 132,
4461 KG Goes, 0113-215942
Zuid-Holland - 's-Gravenhage: vacature
Zuid-Holland - Leiden: drs. V.Ch. Ravensloot,
Juffermansstraat 78, 2341 JL Oegstgeest
Vlaanderen: dr. P.A.J. François, pr.,
Bosmanslei 16, B-2018 Antwerpen,
0032 474 719131

Bezoek ook onze webwinkel op
www.latijnseliturgie.nl

De geest van de liturgie € 24,95

Romeins Martyrologium
www.latijnseliturgie.nl

Colofon

Bulletin

Vereniging voor Latijnse Liturgie
Verschijnt 3x per jaar
ISSN 0166-0551 nr. 131

Uitgever

Vereniging voor Latijnse Liturgie
Schout Backstraat 118
5037 MZ Tilburg
KvK: 40478138
e-mail: vereniging@latijnseliturgie.nl
website: www.latijnseliturgie.nl

Eindredactie en vormgeving

drs. R.M. Schimmel

Redactiemedewerkers

drs. J.F. van Heijningen, drs. R.L. Enthoven,
T.H. Vermeer MA, drs. K.P.Th. Wiecherink,
mr. J.L.W.M. Zuidwijk

Redactie-adres

Oude Varkenmarkt 11
2311 VN Leiden
tel.: 071-5327074
e-mail: eindredactie@latijnseliturgie.nl

Ledenadministratie

Secretariaat Vereniging voor Latijnse Liturgie
Schout Backstraat 118
5037 MZ Tilburg
tel.: 06-23650045
e-mail: secretariaat@latijnseliturgie.nl

Lidmaatschap

Lidmaatschappen kunnen ieder moment ingaan. Opzegging dient schriftelijk te geschieden, uiterlijk 2 maanden voor afloop van de abonnementsperiode. Lidmaatschapsgeld dient vooruit te worden betaald (u ontvangt hiervoor een factuur). Lidmaatschapsbijdragen per jaar: Lidmaatschap inclusief abonnement op het Bulletin (3 nummers) € 15,-, Steunlidmaatschap € 7,50

Bankrelatie

IBAN: NL 71 INGB 0000792105
BIC: INGBNL2A

t.n.v. Vereniging voor Latijnse Liturgie, Alphen aan den Rijn
(Nederland)

Basisontwerp vormgeving

Marijke Kamsma, Bliksemzwart (Utrecht)

Coverfoto

Titiaan, Maria Hemelvaart (1516-1518), Basilica di Santa Maria Gloriosa dei Frari te Venetië (Italië)

© 2019 Vereniging voor Latijnse Liturgie

Niets uit deze uitgave mag worden vervoelvoudigd en/of overgenomen in enige vorm of op enigerlei wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Uitgever en auteurs verklaren dat dit blad op zorgvuldige wijze en naar beste weten is samengesteld, evenwel kunnen uitgever en auteurs op geen enkele wijze instaan voor de juistheid en/of volledigheid van de informatie. Uitgever en auteurs aanvaarden dan ook geen enkele aansprakelijkheid voor schade, van welke aard dan ook, die het gevolg is van handelingen en/of beslissingen die gebaseerd zijn op bedoelde informatie.

Webwinkel Latijnse Liturgie
www.latijnseliturgie.nl